

Pawlata, Lech

Plomby typu drohiczyńskiego – problematyka badań

"Podlaskie Zeszyty Archeologiczne", 12, 2016,
s. [83]-140

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PLOMBY TYPU DROHICZYŃSKIEGO – PROBLEMATYKA BADAŃ

Plomby typu drohiczyńskiego od lat są przedmiotem licznych dyskusji. Odkryto je w 1864 r. Od tego czasu wielokrotnie opisywano i przypominano historię badań i różnorodnych interpretacji ich przeznaczenia. Szczególne zainteresowanie wzbudzała przedstawiona na nich symbolika herbowa książąt Rurykowiczów. Znacznie mniej uwagi poświęcono analizie konstrukcji oraz wyjaśnieniu znaczenia i pochodzenia pozostałych znaków [Тышкевич 1865; Леопардов 1890; 1891; Лучицкий 1892; Болсуновский 1894; 1899; Рыбаков 1940; Musianowicz 1957; Демидова 1970; Ершевский 1978; 1984; 1985; Белецкий 1999; 2000; 2001; Захаров 2005; Перхавко 2006; Pawlata 2010; Алфьоров 2011; Анохин 2012; Петров, Пантелеева 2014].

Plomby typu drohiczyńskiego to skrawki ołowiu z obustronnie odciśniętymi wypukłymi znakami własnościowymi, zabezpieczające towary lub daniny książęce [Андрощук 2009: 135n.]. Znaki te są często zatarte i czytelne tylko częściowo. Szczegóły rysunków zostały skrajnie uproszczone. Mało efektowny wygląd i pozornie przypadkowy kształt ołowianek utrudniał próby ich klasyfikacji. Spośród różnorodnych przedstawień literowych, zoo- i antropomorficznych oraz geometrycznych i symbolicznych wyróżniono grupę znaków książęcych, które częściowo zidentyfikowano personalnie [Янин 1956; Белецкий 1999; 2001; 2002a; 2012; Молчанов 2012]. Valentin Lavrent'evič Ānin¹ zwrócił uwagę na epigraficzny charakter plomb drohiczyńskich. Znaki książęce współwystępują na nich m.in. z innymi znakami książęcymi, z symbolami literowymi, wyobrażeniem postaci świętego, męczennika i innymi rysunkami. W porównaniu do pokrewnych im pieczęci opisy i inskrypcje literowe zostały tu zastąpione pojedynczymi literami i piktogramami ze względu na niewielkie rozmiary, niepozwalające na rozwinięcie treści opisowej. Plomby typu drohiczyńskiego obok pokrewnych im ołowianych pieczęci zalicza się do grupy zabytków sfragistyki.

Z n a l e z i s k a

Na podstawie zebranych informacji Valerij Borisovič Perhавko określił liczbę ołowianych skrawków ze znakami, znalezionych w Drohiczynie i jego okolicach, na około 12 tys. Stanowiło to 80% znalezisk [Перхавко 1996: 220]. W ciągu ostatnich kilkunastu lat baza źródłowa uległa znacznemu wzbogaceniu. Ostatnie szacunki ilościowe mówią o ponad 20 tys. sztuk [Алфьоров 2010: 22]. Najwięcej pochodzi z Drohiczyna, który w okresie władania nim przez książąt Rusi Kijowskiej stanowił handlowe wrota księstw ruskich na Mazowsze,

¹ Transliteracja zastosowana wg norm ISO 9: 2000.

(Gorodets), obw. niżnonowogrodzki, Rosja, 17 – Gostinopole (Gostinopol' e), obw. sanktpetersburski, Rosja, 18 – Grodno (Grodna), m. obw., Białoruś, 19 – Gródek (Volin') i Kosmów, woj. lubelskie, Polska, 20 – Grudusk, woj. mazowieckie, Polska, 21 – Ivan Hora, obw. kijowski, Ukraina, 22 – wyspa Kamienowatj (ostriv Kamenyvatij), obw. dnipropietrowski, Ukraina, 23 – Kijów (Kiev), Ukraina, 24 – Kniaża Góra (Knāža Hora), obw. czerkasski, Ukraina, 25 – Koknese, Łotwa, 26 – Kołokolcewo (Kolokol' cevo), obw. włodzimierski, Rosja, 27 – Koncancy (Končancy), obw. smoleński, Rosja, 28 – grodzisko Kowszarowskie (Kovšarovskoe), obw. smoleński, Rosja, 29 – Kryłos (Krylos, = Galič), obw. iwanofrankowski, Ukraina, 30 – Łuck (Luck), obw. wołyński, Ukraina, 31 – Łukoml (Lukoml'), obw. witebski, Białoruś, 32 – Lubowo (Lūbovo), okr. mariampolski, Litwa, 33 – Lubecz (Lūbeč), obw. czernihowski, Ukraina, 34 – Lwów (L'vov), m. obw., Ukraina, 35 – Mały Listwień (Malyj Listven'), obw. czernihowski, Ukraina, 36 – Mińsk (Minsk), Białoruś, 37 – Mogutowo (Mogutovo), obw. moskiewski, Rosja, 38 – Moskwa (Moskva), Rosja, 39 – Mścislav (Mscislaŭ), obw. mohylewski, Białoruś, 40 – Murawica (Muravišče), obw. wołyński, Ukraina, 41 – Nowogród Wielki (Velikij Novgorod), m. obw., Rosja, 42 – Nowogród Siewierski (Novgorod Siverskij), obw. czernihowski, Ukraina, 43 – Nowogródek (Navagrudak), obw. grodzieński, Białoruś, 44 – Obuchów (Obuhiv), obw. kijowski, Ukraina, 45 – Orsza (Orša), obw. witebski, Białoruś, 46 – Osnówka, woj. podlaskie, Polska, 47 – Peresopnica, obw. rowieński, Ukraina, 48 – Perejsław Chmielnicki (Pereāslav Hmel' nic' kij), obw. kijowski, Ukraina, 49 – Pińsk (Pinsk), obw. brzeski, Białoruś, 50 – Przemyśl (Peremyśl'), woj. podkarpackie, Polska, 51 – Grodzisko Pirowo, Wiazniki (Pirovo Gorodišče, = Iaropolč Zalesskij), obw. włodzimierski, Rosja, 52 – Połock (Polock), obw. witebski, Białoruś, 53 – Połtawa (Poltava), m. obw. Ukraina, 54 – Pronsk, obw. riazański, Rosja, 55 – Psków (Pskov), m. obw., Rosja, 56 – Pułtusk, woj. mazowieckie, Polska, 57 – Dubna (= Ratmino), obw. moskiewski, Rosja, 58 – Riazań (Rāzan'), m. obw., Rosja, 59 – Równie (Rivne), m. obw., Ukraina, 60 – Śsiadka (Sutiesjk), woj. lubelskie, Polska, 61 – Slonim (Slonim), obw. grodzieński, Białoruś, 62 – Sluck (Sluck), obw. miński, Białoruś, 63 – Smoleńsk (Smolen'sk), m. obw., Rosja, 64 – Stara Ładoga (Staraā Ladoga), obw. sanktpetersburski, Rosja, 65 – Stara Russa (Staraā Russa), obw. nowogrodzki, Rosja, 66 – grodzisko Stroćickoe, rej. borysowski, Białoruś, 67 – Suzdal (Suzdal'), obw. włodzimierski, Rosja, 68 – Szack (Šac'k), obw. wołyński, Ukraina, 69 – Torżok (Toržok), obw. twerski, Rosja, 70 – Turów (Turaŭ), obw. homelski, Białoruś, 71 – Twer (Tver'), m. obw., Rosja, 72 – Uściług (Ustilug), obw. wołyński, Ukraina, 73 – Witebsk (Vitebsk), obw. witebski, Białoruś, 74 – Włodzimierz Wołyński (Volodimir Volin'skij), obw. wołyński, Ukraina, 75 – Włodzimierz (Vladimir), obw. włodzimierski, Rosja, 76 – Gorodiszczce, Woin (Voin'), obw. riazański, Rosja, 77 – Wołkowysk (Volkovysk), obw. grodzieński, Białoruś, 78 – Zasław, Horodyszczce (Izjaslav, = Izāslav), obw. chmielnicki, Ukraina, 79 – Zieleńce (Zelenče, = Semenov), obw. chmielnicki, Ukraina, 80 – Zwenigorod Południowy (Zvenigorod Ŭžnyi), obw. lwowski, Ukraina, 81 – Żownino (Žovnino), obw. czerkaski, Ukraina [wg Perhavko 1996 z uzupełnieniem autora]

Fig. 1. Sites with seals of Drohiczyn type: 1 – Asote, Latvia, 2 – Bakota, Khmelnytskyi Oblast, Ukraine, 3 – Bila Tserkva (Bila Cerkva), Kiev Oblast, Ukraine, 4 – Belozersk (=Beloozero), Vologda Oblast, Russia, 5 – Belz, Sokal Raion, Ukraine, 6 – Barysaw (Barysaŭ), Minsk Voblast, Belarus, 7 – Borki, Moscow Oblast, Russia, 8 – Brest, voblast capital, Belarus, 9 – Czermno (Červen') and Perespa, Lublin Voivodeship, Poland, 10 – Chernihiv (Černigiv), oblast capital, Ukraine 11 – Donetsk (Donieck'), oblast capital, Ukraine, 12 – Dorogobuzh (Dorogobuž), Smolensk Oblast, Russia, 13 – Drohiczyn (Dorohičin), Podlachian Voivodeship, Poland, 14 – Drutsk, (Drucak), Vitebsk Voblast, Belarus, 15 – Halych (Galič, = Krylos), Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine, 16 – Gorodets, Nizhny Novgorod Oblast, Russia, 17 – Gostinopole (Gostinopol' e), Leningrad Oblast, Russia, 18 – Grodno, voblast capital, Belarus, 19 – Gródek (Volin') and Kosmów, Lublin Voivodeship, Poland, 20 – Grudusk, Mazovian Voivodeship, Poland, 21 – Ivan Hora, Kiev Oblast, Ukraine, 22 – ostriv Kamenyvatij, Dnipropetrovsk Oblast, Ukraine, 23 – Kiev, Ukraine, 24 – Kniazha Góra (Knāža Hora), Cherkasy Oblast, Ukraine, 25 – Koknese, Latvia, 26 – Kolokol' cevo, Vladimir Oblast, Russia, 27 – Končancy, Smolensk Oblast, Russia, 28 – Kovšarovskoe, Smolensk Oblast, Russia, 29 – Kryłos (Krylos, = Galič), Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine, 30 – Luts'k, Volyn Oblast, Ukraine, 31 – Lukoml', Vitebsk Voblast, Belarus, 32 – Lūbovo, Marijampole County, Lithuania, 33 – Lyubech (Lūbeč), Chernihiv Oblast, Ukraine, 34 – Lviv, oblast capital, Ukraine, 35 – Mały Listven, Chernihiv Oblast, Ukraine, 36 – Minsk, Belarus, 37 – Mogutovo, Moscow Oblast, Russia, 38 – Moscow (Moskva), Russia, 39 – Mstislav (Mscislaŭ), Mogilev Voblast, Belarus, 40 – Murawica (Muravišče), Volyn Oblast, Ukraine, 41 – Veliky Novgorod, oblast capital, Russia, 42 – Novhorod Siverskyi, Chernihiv Oblast, Ukraine, 43 – Novahrudak, Grodno Voblast, Belarus, 44 – Obukhiv, Kiev Oblast, Ukraine, 45 – Orsha (Orša), Vitebsk Voblast, Belarus, 46 – Osnówka, Podlachian Voivodeship, Poland, 47 – Peresopnica, Rivne Oblast, Ukraine, 48 – Pereyaslav Khmelnytskyi (Pereāslav Hmel' nic' kij), Kiev Oblast, Ukraine, 49 – Pinsk, Brest Voblast, Belarus, 50- Przemyśl (Peremyśl'), Podkarpackie Voivodeship, Poland, 51 – Pirovo Gorodishche, Vyazniki (Pirovo Gorodišče, =Iaropolč Zalesskij), Vladimir Oblast, Russia, 52 – Polotsk, Vitebsk Voblast, Belarus, 53 – Poltava, oblast capital, Ukraine, 54 – Pronsk, Ryazan Oblast, Russia, 55 – Pskov, oblast capital, Russia, 56 – Pułtusk, Mazovian Voivodeship, Poland, 57 – Dubna (= Ratmino), Moscow Oblast, Russia,

58 – Ryazan (Râzan'), oblast capital, Russia, 59 – Rivne, oblast capital, Ukraine, 60 – Sasiadka (Sutiejsk), Lublin Voivodeship, Poland, 61 – Slonim, Grodna Voblast, Belarus, 62 – Slutsk, Minsk Voblast, Belarus, 63 – Smolensk, oblast capital, Russia, 64 – Staraya Ladoga (Staraâ Ladoga), Leningrad Oblast, Russia, 65 – Staraya Russa (Staraâ Russa), Novgorod Oblast, Russia, 66 – Stročickoe Gorodishche, Barysaw Raion, Belarus, 67 – Suzdal (Suzdal'), Vladimir Oblast, Russia, 68 – Shatsk (Šac'k), Volyn Oblast, Ukraine, 69 – Torzhok (Toržok), Tver Oblast, Russia, 70 – Turov (Turaŭ), Gomel Voblast, Belarus, 71 – Tver (Tver'), oblast capital, Russia, 72 – Ustyuh (Ustilug), Volyn Oblast, Ukraine, 73 – Vitebsk, Vitebsk Voblast, Belarus, 74 – Volodymyr-Volynskiy (Volodimir Volin'skij), Volyn Oblast, Ukraine, 75 – Vladimir, Vladimir Oblast, Russia, 76 – Gorodishche, Voin (Voin'), Ryazan Oblast, Russia, 77 – Vawkavysk (Volkovysk), Grodna Oblast, Belarus, 78 – Izyaslav, Horodyshe (Izjaslav, = Izâslav), Khmelnytskyi Oblast, Ukraine, 79 – Zelenca (Zelenč, = Semenov), Khmelnytskyi Oblast, Ukraine, 80 – Zvenyhorod (Zvenigorod Ŭznyj), Lviv Oblast, Ukraine, 81 – Zhovnino (Žovnino), Cherkasy Oblast, Ukraine [acc V.B. Perhavo 1996, supplemented by the author]

znajdował się port handlowy z komorą celną na zapleczu [Musianowicz 1982: 70n.]. W tej części grodu kontrolowano przewożone towary i zrywano plomby. Świadczy o tym duża liczba egzemplarzy noszących ślady odcisniętego sznura. Tu również clono oraz plombowano towary wywożone z grodu na wschód. Podmywająca woda doprowadziła do znacznego przesunięcia lini brzegowej w głąb lądu. Wody Bugu zniszczyły handlową część osady na długości kilkuset i szerokości kilkudziesięciu metrów w głąb brzegu [Pawlata 2014: 31–33, ryc. 4]. Nie oparły się jej zbocza jednego z najwyższych wzgórz moreny czołowej, wznoszącego się ponad poziom doliny zalewowej na około 30–35 m, na którym wzniesiono gród obronny.

W lipcu 1875 r., niedługo po odkryciach ujawnionych przez hrabiego Tyszkiewicza, wyprawę doliną Bugu przeprowadził Zygmunt Gloger. Zwrócił uwagę, że [...] *warstwy w pobliżu góry zamkowej drohickej, podmywane przez Bug, dostarczają od dawna szczątków wszelkiego rodzaju [...] i jakichś zagadkowego znaczenia ołowianych znaków, które uważano za plomby do towarów [...]* [Gloger 1890: 558n.]. Ivan Vasil'evič Lučickij wspominał, że najwięcej znalezisk zbierano po ustąpieniu powodzi wiosennych. Woda wymywająca warstwę kulturową odsłaniała pozostawione na powierzchni przedmioty i plomby. Dużej liczby znalezisk, w tym również ołowianek ze znakami, dostarczyła powódź z 1888 r. [Луцицкий 1892: 75 n., 102]. Znaczną ich część odzyskał miejscowy poszukiwacz Feliks Kochański [Pawlata 2010: 151n.]. Nikolaj Petrovič Avenarius zbierał je nawet na wyspie znajdującej się jeszcze do lat 80. XX w. na rzece na wprost grodziska. W 1889 r., kiedy jego artykuł na temat znalezisk drohiczyńskich był przygotowany do druku, otrzymał w Białymstoku przesyłkę z Drohiczyzna. Ponad czterysta ołowianych plomb i dwie pieczęcie zebrali na brzegu Bugu i wysłali mu Antoni Barszczewski i Feliks Kochański², którzy brali udział w jego wcześniejszych poszukiwaniach [Авенариус 1890: 41; Покровский 1895: 114].

Zbiory i kolekcje

Nieliczne badania prowadzone nad symboliką ołowianych marek wykazały, że na plombach pochodzących z Drohiczyzna nie występują wszystkie znane i zidentyfikowane znaki. Zwrócono uwagę, iż drohiczyńskie znajdują najwierniejsze analogie wśród okazów riazzańskich, a nieznacznie różnią się od znalezisk pochodzących z Kijowa i Nowogrodu [Лихачев 1930: 59–91]. Badania marek książących ujawniły, że 80–85% znaków zarejestrowanych na plombach z Drohiczyzna nie posiada innych analogii [Белецкий 1999:

² Mieszkańcy Drohiczyzna.

325–326]. Potwierdzenie prawidłowości w występowaniu określonych rysunków jest znacznie utrudnione wskutek przemieszania ołowianek pochodzących z różnych miejscowości, a zgromadzonych w starszych kolekcjach. Co najmniej kilkanaście z nich zawiera okazy pochodzące nie tylko z Drohiczyzna. Zabytki drohiczyńskie zostały rozproszone przez kolekcjonerów i trafiły do wielu miejscowości³. Około 12 tys. znalezionych przez Feliksa Kochańskiego zostało następnie sprzedanych i przekazanych do różnych kolekcji, m.in. Karola Bołsunowskiego (3,5–5 tys. sztuk) [Bołsunowski 1891; 1891a; 1895; 1896; 1902; 1904], N.P. Avenariususa (około 1300 sztuk) [Авенариус 1890; 1897], Nikolaja Aleksandroviča Leopardova (około pięciuset sztuk) [Леопардов 1890; 1891], Sergeja Dubińskiego (601 sztuk) [Дубинский 1910; Перхавко 1996: 241n; Musin 2012: 258]. Lučickij wspomina, że najwięcej zabytków znalazło się w zbiorach prywatnych w Kijowie⁴ [Луцицкий 1892: 73, przyp. 1]. Trafiły one również do zbiorów p. Suručana z Kiszyniowa (2 tys. sztuk), N.P. Lihačeva (2940 sztuk), P.V. Zubova (trzysta sztuk) i innych. Następnie część z nich została przekazana do zbiorów muzealnych Kijowskiego Muzeum Starożytności, Muzeum Starożytności Uniwersytetu Kijowskiego (250 sztuk), Kijowskiego Muzeum Archeologicznego (około pięciuset sztuk), Cerkiewno-Archeologicznego Muzeum przy Kijowskiej Akademii Duchowej, Narodowego Muzeum Badaczy Wołynia, Chersoneskiego Muzeum Starożytności, Dubieńskiego Muzeum Skarżyńskich, do zbiorów Podolskiego Komitetu Historyczno-Statystycznego (czterdzieści sztuk), oddziału numizmatycznego Narodowego Muzeum Historycznego w Moskwie (około 4 tys. sztuk), Lwowskiego Muzeum Historycznego, Historyczno-Etnograficznego Muzeum w Wilnie oraz Narodowego Muzeum Historii i Kultury Białorusi w Mińsku (dwanaście sztuk) [Перхавко 1996: 242]. Osiemdziesiąt trzy plomby znalezione przez Józefa Jodkowskiego zostały przekazane do Muzeum Erazma Majewskiego w Warszawie [Jodkowski 1907: 72]. Do muzeum wileńskiego trafiło 175 sztuk plomb (nr katalogu 409)⁵.

W zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie zgromadzono ich około pięciuset sztuk [Musianowicz 1955: 342, ryc. 12, 13; 1957: 292–296, tabl. XLVI; 1982: 69–72]. Trafiły również do Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi [Hanc- -Maikowa 1988], Muzeum Narodowego⁶ i Muzeum Archeologicznego w Krakowie (24 sztuki) [Liwoch 2013; 2015], Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (33 sztuki) i Muzeum Regionalnego w Drohiczyźnie (92 sztuki) [Pawlata 2010]. Zdecydowana większość tych materiałów to zabytki ze znalezisk luźnych dokonanych w Drohiczyźnie. Kilka odkryto podczas badań wykopaliskowych na osadzie zachodniej [Musianowicz 1955: 342, tabl. XLV, ryc. 4, 7, 11].

W granicach naszego kraju do niedawna znanych było kilka miejsc, w których odkryto plomby typu drohiczyńskiego. Dziewięć okazów z Osnówki, pow. siemiatycki, trafiło do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie [Musianowicz 1957: 294–297, ryc. 4; 1982: 72–73]. Znaleziska z okolic Korczewa, odkryte na lewym brzegu Bugu, zaliczyć

³ Sześćdziesiąt plomb odkrytych przez Mieczysława Ambrożewskiego trafiło do zbiorów muzeum wileńskiego. Rysunki części z nich zostały opublikowane przez hrabiego Konstantego Tyszkiewicza.

⁴ Wzmianka ta dotyczy zapewne K. Bołsunowskiego, gdyż wg informatora część plomb została opublikowana w „Zborniku snimkov c drevnostej” w 1890 r. w Kijowie, a kolejna ich część znajdowała się wówczas w druku.

⁵ Plomby zostały przekazane przez p. Januszewicza już po ukazaniu się artykułu hrabiego Tyszkiewicza [Авенариус 1890: 13n.].

⁶ Opracowaniem plomb z kolekcji Muzeum Narodowego w Krakowie zajmuje się obecnie Anna Bochnak [por. Liwoch 2015: 238; Wołoszyn, Bochnak 2016].

należy do strefy wczesnośredniowiecznego grodu drohiczyńskiego – Drohiczyzna Ruskiego⁷. Liczba miejsc na ziemiach Polski, gdzie dokonano tego typu znalezisk, systematycznie rośnie wraz z postępem badań archeologicznych i, niestety, w wyniku poszukiwań prowadzonych nielegalnie przez detektorystów⁸. Większość zabytków odkryto w miejscach, które w XI–XIII w. znajdowały się we władaniu księstw Rusi Kijowskiej. Plomby z reguły odkrywane są pojedynczo. Ponad tysiąc sztuk⁹ zarejestrowano łącznie w okolicach Czeremna (Červen') i Perespy, pow. tomaszowski, Kosmowa i Gródka (Volyn'), pow. hrubieszowski, oraz Sąsiadki (Sutejsk), pow. zamojski [Wołoszyn 2004: 248n., fig. 2; 2009: fig. 1; Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009: 131; Piotrowski, Wołoszyn 2012: 373; Musin 2012: 258; Liwoch 2015]. Jak dotychczas znalezisk takich nie stwierdzono na ziemiach Polski centralnej i zachodniej¹⁰.

Północno-zachodni zasięg występowania plomb typu drohiczyńskiego, związany najpewniej z towarami, które przeszły przez Drohiczyn, wyznaczają ich pojedyncze znaleziska na grodzisku w Grudusku, pow. ciechanowski [Pastuszka 2012], oraz w Pułtusk [Mierosławski, Pela 1989: 3]. Sporadyczne wręcz występowanie ołowianych znaków towarowych poza terenem władztwa kijowskiego należy interpretować jako przypadkowe przedostanie się na zewnątrz wraz z towarem, być może z ominięciem komory celnej.

Przeznaczenie plomb ołowianych

W wyniku dotychczasowych badań nad plombami typu drohiczyńskiego pojawiło się wiele interpretacji dotyczących ich zastosowania. Ograniczę się tu do zasygnalizowania tylko tych najbardziej prawdopodobnych, potwierdzonych źródłami pisanymi i wynikami badań. Przeznaczeniem ołowianych krążków ze znakami było opieczętowanie zabezpieczonych towarów i danin symbolem ich właściciela. Używane były również do plombowania wiązek skórzanych (tzw. kun), których wartość gwarantowała zabezpieczająca je marka książęca. Funkcjonowanie *futrzaných* pieniędzy, opieczętowanych znakami księcia, potwierdzone jest od X stulecia w arabskich źródłach pisanych Abu-Hamida [Lewicki 1956: 289–297; Musianowicz 1969: 13; Перхавко 1996: 239n., przyp. 58, 60 – tam źródła; 2006: 252; Adamczyk 2004; Алфьоров 2010: 22; Pranke 2016].

Uważa się, że na plombach umieszczano znaki własnościowe będące na terenie Rusi Kijowskiej oznaczeniem gospodarczego dobytku właściciela. Część z nich uznaje się również za godła książąt, symbol odrębności politycznej, który upowszechnił się na oznaczenie własności gospodarczej. Emblematy te, traktowane przez im współczesnych jako *пѣтно* – piętno, obecnie nazywane są znamionami, tamgami lub znakami książęcymi [Белецкий 2007: 15n.; 2012: 431].

⁷ W okresie międzywojennym dwór w Korczewie był w posiadaniu Krystyna Ostrowskiego, a włości korczewskie dochodziły do rzeki Bug pod Drohiczyzną. Możliwe, że nazwisko ofiarodawcy (A.K. Orłowski) zostało zapisane (lub odczytane) omyłkowo podczas przekazywania plomb do zbioru Cerkiewnego Historyczno-Archeologicznego Muzeum w Podolsku [por. Лихачев 1930: 59; Перхавко 1996: 243].

⁸ Znaczenie użycia detektorów metali w rejestrowaniu numizmatów w sposób ściśle związany z metodyką badawczą omówił A. Bursche [2014: 240n.]. O tym, iż stosowanie wykrywaczy zwiększa liczbę znalezisk plomb ołowianych, świadczą wykopaliska w Czermnie z lat 2013–2016 [por. Wołoszyn, Florkiewicz, Garbacz-Klempka 2016].

⁹ Tylko z samego Czeremna znanych jest obecnie nieco ponad tysiąc sztuk plomb ołowianych. Informacja przekazana przez dr. hab. Marcina Wołoszyna.

¹⁰ Pojedyncze znaleziska z Kalisza i Kruszwicy, pow. inowrocławski, uznawane niekiedy za plomby typu drohiczyńskiego, są pieczęciami ołowianymi, niemającymi związku z markami handlowymi [por. Poppe 1980: 126n.; Wołoszyn 2004: 248, ryc. 2].

Niektóre z ołowianych znaków, o stosunkowo regularnych kształtach i lepsze jakościowo, mogły być używane do sygnowania dokumentów mniejszej wagi. Inne mogły być markami bojarów, zgromadzeń cerkiewnych i kupców [Перхавко 1996: 236]. Genezy powstania tego systemu oznaczania własności należy szukać w Bizancjum, gdzie podobne pieczęcie były zawieszane na towarach przez specjalnych urzędników celnych [Musin 2012: 258].

Nie można natomiast zgodzić się z poglądem, że symbole literowe oznaczały wielkości ilościowe plombowanego towaru masowego. Brak jest na nich znaków potwierdzających liczebnikową funkcję liter alfabetu cyrylicznego. Ponadto wymagałoby to posiadania przez administratora całego zestawu matryc oraz plombownicy składanej – stemplowej, podczas gdy znaki literowe stwierdzono także na plombach ze śladami plombownicy o konstrukcji zawiasowej. Z tego też względu nie można uznać za realną hipotezę, iż niektóre znaki oznaczały punkt docelowy dostawy towaru, zwłaszcza że plomby zrywane w Drohiczyźnie nosiły różnorodne oznaczenia [Ершевский 1985: 56n.; Перхавко 1996: 239]. Te pochodzące z towarów rozplombowanych w Drohiczyźnie zostały wytworzone w innych grodach Rusi Kijowskiej [por. Петров, Пантелева 2014: 7]. Towary przywożone z zachodu były przynajmniej w części znakowane plombami typu zachodnioeuropejskiego, które znaleziono także w Drohiczyźnie [Musianowicz 1957: 290–294; 1982: 73–74].

Mimo uproszczonej, trudnej do identyfikacji symboliki masowy charakter znalezisk daje możliwość określenia chronologii i częściowej personalizacji znaków. Charakterystyczna jest powtarzalność występowania poszczególnych symboli w określonych zestawach par z jednym lub kilkoma znakami, ich formami ewoluującymi oraz markami określonych ksiąząt¹¹.

Historia badań i interpretacji znaków

Próby interpretacji przeznaczenia i identyfikacji tajemniczych ołowianek ze znakami z Drohiczyzna trwały nieprzerwanie od czasu ich upublicznienia w 1865 r. przez hrabiego Konstantego Tyszkiewicza [Тышкевич 1865]. Leopardov dużą ilość plomb znalezionych w Drohiczyźnie powiązał z funkcjonowaniem wodnego szlaku handlowego łączącego dorzecze Prypeci z drohiczyńską komorą celną i Morzem Bałtyckim. Część z nich określił jednak jako pochodzące z III w. n.e. [Леопардов 1890: 90; 1891: 19–24]. Z kolei profesor kijowskiego uniwersytetu Ivan Vasil'evič Lučickij widział w plombach świadectwa handlowych powiązań z miastami hanzeatyckimi i datował je od XIV do XVII w. [Луцицкий 1894: 73–104].

Występujący na IX zjeździe archeologicznym w Wilnie w 1893 r. N.P. Avenarius uznał plomby ze znakami alfabetu cyrylicznego za pieczęcie przywieszane do dokumentów i znaki towarowe [Авенариус 1897: 325–328]. W 1894 r. Karol Bołsunowski opublikował wizerunki 972 plomb ze swojej kolekcji, które określił jako plomby towarowe, i sklasyfikował je w siedmiu kategoriach. Wyjaśnienia znaczenia znaków szukał jednak w polskiej heraldyce [Болсуновский 1894; Ершевский 1993: 143–146].

Po zakończeniu powyższego zjazdu rozprawę o plombach drohiczyńskich opublikował jego uczestnik, profesor królewieckiego uniwersytetu, L. Stieda [1894: 17–31], a kolejne głosy w ożywionej dyskusji dołożyli najwięksi uczeni rosyjscy [Спицын 1927: 175–176; Орешников

¹¹ Plomby znajdowano we wszystkich większych grodach średniowiecznej Rusi Kijowskiej. Część z nich wydobyto z dobrze datowanych warstw wielowarstwowych stanowisk osadniczych Nowogrodu, Starej Riazani, Bełozierska, Gorodca i innych grodów.

1930: 109–112]. Niepodważalną pozycję zapewnił sobie sfragistyk Nikolaj Petrovič Lichačev, który zwrócił uwagę na znaleziska z innych staroruskich grodów. Uznał je za plomby towarowe ze znakami własnościowymi. Dokonał analizy kilku tysięcy plomb i pieczęci, próbując powiązać znaki rodowe Rurykowiczów z konkretnymi książętami [Лихачев 1928; 1930: 59–91]. Na podstawie analizy plomb z Narodowego Muzeum Moskiewskiego Boris Aleksandrovič Rybakov doszedł do wniosku, że około 25% z nich nosi książęce znaki Rurykowiczów, a niektóre określił personalnie [Рыбаков 1940: 244–245; 1948: 470]. Tadeusz Lewicki występowanie plomb typu drohiczyńskiego powiązał ze zwyczajem pieczętowania pieniędzy skórkowych [Lewicki 1956: 289–297]. [...] *Środek pieniężny niebędący pieniądzem kruszcowym ani monetarnym* [...] został okресlony przez Jacka Adamczyka jako płacidło [Adamczyk 2004: 318]. Boleslav Donatovič Erševskij, rozpatrując kilkaset okazów z Nowogrodu, wykazał podobieństwo do ołowianych pieczęci nowogrodzkich *posadników* z końca XI – pierwszej tercji XIII w., wykazał też ich związek z pieniądzem skórkowym [Ершевский 1978: 240–248; 1978a: 38–55]. Z kolei V.L. Ānin wskazał na możliwość zastosowania niektórych, lepszych jakościowo egzemplarzy jako pieczęci przywieszanych do dokumentów [Янин 1953: 381; 1970: 150–153].

Dotychczas plomby typu drohiczyńskiego nie zostały w pełni usystematyzowane¹². W opracowaniach poszczególnych zespołów zabytków dokonywano prób ich podziału i kwalifikacji typologicznej. Ivan Vasil'evič Lučickij zwrócił uwagę na ewolucyjny charakter zmian znaków mających związek z kształtowaniem się symboliki dworskiej, rodowej i rodzinnej. Kierunek tego rozwoju wyznacza najwcześniejsze pojawienie się znaków prostych, do których kolejne pokolenia dołączały nowe elementy. Ze względu na występującą na nich symbolikę wyróżnił: 1) znaki składające się z kilku linii, m.in. krzyże, kąty i przypominające runy, 2) litery słowiańskie i łacińskie, 3) krzyże proste i z kotwicą u dołu, 4) wyobrażenia twarzy, ptaków i czworonogów oraz 5) wyobrażenia podobne do rzymskich cyfr [Луцицкий 1892: 73, 85n.].

Inny badacz, N.A. Leopardov, podzielił je na kilka grup: 1) z wyobrazeniami symboliczno-chrześcijańskimi na obu stronach, 2) z powyższym symbolem na jednej stronie i znakiem na drugiej, oraz 3) noszące literę i inicjały na obu stronach. Wśród symboli literowych, które uznał za przynależne alfabetowi greckiemu, wydzielił grupę znaków charakterystycznych dla słowiańskiej cyrylicy [por. Леопардов 1891: 22].

W latach 1887–1890 N.P. Avenarius zgromadził około 1300 plomb, z czego około siedmiuset przedstawił Imperatorskiej Komisji Archeologicznej, a pozostałe rozdał znajomym. Zwrócił uwagę, iż mimo ich zróżnicowanej wielkości pole stempla miało jednakową średnicę. Zasygnalizował występowanie zestawów znaków: często współwystępujących liter „T” i „I” oraz litery na jednej i krzyża na drugiej stronie. Zauważył, że występują jeszcze inne symbole literowe, których nie umiał wyjaśnić. Rodzaje odcisniętych wyobrażeń sprecyzował jako: krzyż (cztero- i wielokończowy, w kole, z półksiężycami w narożnikach, kotwiczny), ręka (*dextra Dei?*), ręka z krótkim mieczem, postać człowieka, twarz ludzka, głowa w czapce, orzeł jednogłowy. Wyróżnił kilka pojedynczych egzemplarzy znaków: zwierzę czteronożne z odwróconą do tyłu głową i podniesionym ogonem oraz gęś (?). Symbol krzyża uznał za występujący najczęściej [Авенариус 1890: 13, tabl. II, III, rys. 11].

¹² Dotychczas opracowano prawie 4 tys. plomb.

W 1957 r. Krystyna Musianowicz opublikowała informację o plombach typu drohiczyńskiego znajdujących się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Autorka zestawiała w tabeli znaki współwystępujące na 436 plombach i 129 symboli, które udało się w pełni zidentyfikować. Zostały one ujęte na osiach X i Y w ciągach częściowo pokrywających się ze sobą (znaki Rurykowiczów, pochodne formy krzyża itp.) [Musianowicz 1957: 295, tabl. XLVI].

Próby klasyfikacji na podstawie analizy 930 egzemplarzy z kolekcji Lihačeva dokonał B.D. Erševskij. Wydzielił wśród nich 32 typy znaków książących sklasyfikowanych w dziewięciu kategoriach oraz siedemnaście typów wyobrażeń znaków alfabetu cyrylicznego, zoomorficznych i innych. Jego klasyfikacja uwzględnia jednak tylko plomby noszące na jednej z powierzchni znak rodowy Rurykowiczów [Ершевский 1984: 49n.; 1985: 36–57]. Część ustaleń tego badacza została poddana bardzo ostrej krytyce¹³.

Sergej Vasilevič Beleckij w stosunkowo uproszczonej klasyfikacji, wspólnej dla plomb i pieczęci, wyróżnił jedenaście klas (grup noszących numerację rzymską) i 39 podklas (podgrup noszących numerację arabską), które kwalifikował pod względem rysunków zamieszczonych na awersie i rewersie. W stosunku do wydzielonych przez siebie trzydziestu podgrup ołowianych pieczęci wyróżnił znacznie mniej jednostek charakterystycznych dla plomb. Na plombach zarejestrował zaledwie sześć par przedstawień znajdujących swoje odpowiedniki na pieczęciach oraz dziewięć niemających odpowiedników. Brak wśród plomb odpowiedników pieczęci z tekstem był wynikiem ich niewielkich rozmiarów. Za awers uznał stronę noszącą symbol władcy lub jego pełnomocnika. Stronę, na której zamieszczono informacje uzupełniające, określił jako rewers plomby. Uznał, że znaki literowe wymagają jeszcze badań w celu określenia ich znaczenia [Белецкий 2001: 27–32; 2003: 265, 288].

Inny z badaczy, V.B. Perhavko, wydzielił czterdzieści podstawowych sfragistycznych typów, klasyfikując je na podstawie występujących na nich wyobrażeń. Wśród nich wyodrębnił dwuzęby i trózzęby Rurykowiczów formy prostokątnej, dzwonowatej oraz hakowatej. Wyróżnił też postać człowieka, popiersia świętego w aureoli i władcy bez nimbu, symbol twarzy człowieka, dłoni, ręki, ptaka i zwierzęcia, różnorodnie rozwinięte formy krzyża, swastykę, litery alfabetu cyrylicznego, ich lustrzane odbicia oraz alfabetu łacińskiego, a także symbole klepsydry, nożyc, koła, rozetki, trójkąta, kwadratu, schematyczny wizerunek lilii, okrąg z punktów, podkowę, klin, trykwetr, symbol gwiazdopodobny, lustrzany wizerunek znaku zapytania oraz kombinacje punktów, linii i inne znaki heraldyczne. Wykazał, że pośród 137 sfragistycznych typów (par przedstawień) w Drohiczyńnie występuje 85, a 64 znane są tylko stamtąd. Zwrócił uwagę, iż część znalezionych tam plomb ma swoje ściśle odpowiedniki w plombach ze staroruskich grodów [Пепхавко 2006: 232–237, tabl. 9]. Zaprezentowana systematyka jest jednak tylko zestawieniem najczęściej występujących przedstawień. Nie uwzględnia faz rozwojowych poszczególnych znaków, które powinny być uporządkowane w systemie wielostopniowym.

Przedstawione próby systematyki plomb typu drohiczyńskiego wskazują, jak wiele problemów pojawia się na etapie kwalifikacji znaków. Duży wpływ na to ma niedostateczne

¹³ Poza kwestią niedokładności rysunków autora najważniejszym problemem jest brak danych, w jaki sposób wydzielił on w kolekcji Ermitażu zabytki pochodzące z Nowogrodu i te znane z Drohiczyńna [por. Пепхавко 1996: 216–217; Белецкий 1999: 294–295]. Dziękuję dr. hab. Marcinowi Wołoszynowi za zwrócenie uwagi na te i inne istotne zagadnienia dotyczące przedstawianego tematu.

rozpoznanie i interpretacja uproszczonej i zdegenerowanej symboliki. Wyjaśnienia wymaga pochodzenie form znaków oraz prześledzenie ich faz rozwojowych, wzbogacanych i zmienianych przez kolejne pokolenia. Informacje te są niezmiernie istotne dla ustalenia chronologii względnej poszczególnych symboli, a nawet dla jej sprecyzowania poprzez zsynchronizowanie z markami książęcymi.

Cechy półsurowca

Dotychczasowe opracowania ołowianych znaków towarowych tylko w niewielkim stopniu uwzględniają szerszą problematykę techniki ich wytwarzania. Dość niedawno zwrócono uwagę na rodzaje stosowanego półsurowca, matryc, sposoby nanoszenia znaków czy inne ślady powstałe w procesie pieczętowania [Алфьоров 2012: 10, 16]. Dane te mogą mieć istotne znaczenie dla rozpoznania prawidłowości w występowaniu określonych rodzajów znaków i powiązania ich z matrycami. Pierwszych spostrzeżeń dokonał I.V. Lučickij, który, opisując plomby, mówił o krążkach z ołowiu z otworkami i o składanych blaszkach, z zachowanym podłużnym kanałem [Луцицкий 1892: 73]. Z kolei V.B. Perhavko na podstawie kształtu wydzielił dwie podstawowe grupy plomb: regularnie koliste, nawiązujące do większych pieczęci ołowianych, oraz nieregularne skrawki ołowiu z odciskami. Zwrócił uwagę na pozostawione na zabytkach charakterystyczne cechy procesu wytwarzania plomb: występowanie śladów składania skrawka ołowiu na pół i zgniatania plombownicą. Oba rodzaje form półsurowca wykorzystywano we wszystkich rejonach historycznej Rusi Kijowskiej [Перхавко 1996: 225].

Półsurowiec do produkcji plomb przygotowywano na kilka sposobów. Regularnie płaskie, koliste krążki uzyskiwano techniką odlewu. W formach wykonywano surówki pieczęci ołowianych z podłużnie umieszczonymi otworkami. Takie matryce znane są z kultury bizantyńskiej (ryc. 2: 1), a jedna została odkryta na grodzisku Rûrykovo (ryc. 2: 2) i datowana na XIV–XV w. [Носов, Горюнова, Плохов 2005: 60, tabl. 32: 16; Алфьоров 2012: 12, ryc.]. Regularnie koliste i płaskie fragmenty ołowiu z usytuowanymi wzdłuż otworkami są z reguły surówkami pieczęci ołowianych, o czym świadczą ich średnice przekraczające maksymalne rozmiary plomb towarowych. Ołowiane półfabrykaty były przygotowywane techniką odlewu m.in. w Nowogrodzie (ryc. 2: 3), co potwierdziło dokonane na grodzisku znalezisko części składanej kamiennej formy [Носов 1990: 129, 131, Рис. 51, 3; Носов, Плохов 2002: 252, Рис. 2; Гайдуков, Олейников 2012a: 3, rys. 5]. O wykorzystywaniu tak przygotowanego półsurowca świadczą liczne znaleziska krążków sporządzonych techniką odlewu, o średnicach mniejszych niż pieczęcie [Белецкий, Крымов 1990: 244n., rys. 6]. W wyniku analizy materiałów sfragistycznych z Dubnej S.V. Beleckij stwierdził, że wszystkie surówki ołowiane (znaleziono również dziewięć sztuk do produkcji plomb) mają podłużnie umieszczone otworki o okrągłym przekroju średnicy 1–1,5 mm. Plomby wykonane zostały techniką odlewu w jednej formie lub sporządzone poprzez zgniecenia złożonych, ołowianych blaszek [Белецкий 1986: 38n.]. Warsztat do produkcji plomb odkryto ostatnio w Smoleńsku [Musin 2012: 258], a surówki z nieusuniętymi nadlewami w bliżej nieokreślonym miejscu na Ukrainie (ryc. 2: 5) [www.evpatorg.com].

Na osadzie Ratmino także znaleziono ołowiane surówki mające średnice mniejsze od używanych do sporządzania pieczęci. Analiza ich zastosowania doprowadziła do wniosku, że były przeznaczone do plombowania towarów w XII–XIII w. [Белецкий 1986: 4, 40]. Znaleziska

tego typu półsurowca nie występują na obszarze wczesnośredniowiecznego Drohiczyńska¹⁴. Być może surówki były wymywane z brzegu rzeki Bug, uwagę zwraca tu jednak ich podobieństwo do współczesnych ciężarków wędkarskich. Tak też zapewne te przypadkowe znaleziska traktowano.

Do produkcji plomb powszechnie wykorzystywano płaskie paski ołowiu składane na pół. Pomiędzy tymi połówkami umieszczano sznurek pieczętujący towar lub, dodatkowo, przewlekano go przez otworek w środku blaszki (ryc. 2: 4). Zwyczaj ten został również przejęty z Bizancjum w pierwszej połowie XII w. [Алфьоров 2010: 37; 2012: 12–15, ryc. na s. 14]. Skrawki półsurowca przygotowane do plombowania odkryto w Nowogrodzie, Ratminie, Starej Ładodze, Starej Riazani i Turowie [Пєрхавкo 1996: 225]. Na terenie osady zachodniej w Drohiczyźnie znaleziono sztabki surowca ołowianego w postaci placków, bryłek i drutu. Odkryto tu także nieregularne odpady powstałe w procesie przetapiania ołowiu [Musianowicz 1955: 342, tabl. XLV: 4, 7, 11; 1956: 175; Musianowicz, Miśkiewicz, Walicka 1956: 349]. Stwierdzono wykorzystanie do plombowania różnorodnych odpadów i przedmiotów z tego surowca: nieregularnych skrawków, wąskich pasków, a nawet sztabek [por. Pawlata 2010: ryc. 4: 16, 20, 22; 5: 5, 8, 18, 20]. Na Białorusi znaleziono przęślik ołowiany, na którym zachował się odcisk sznura i plombownicy (ryc. 2: 6).

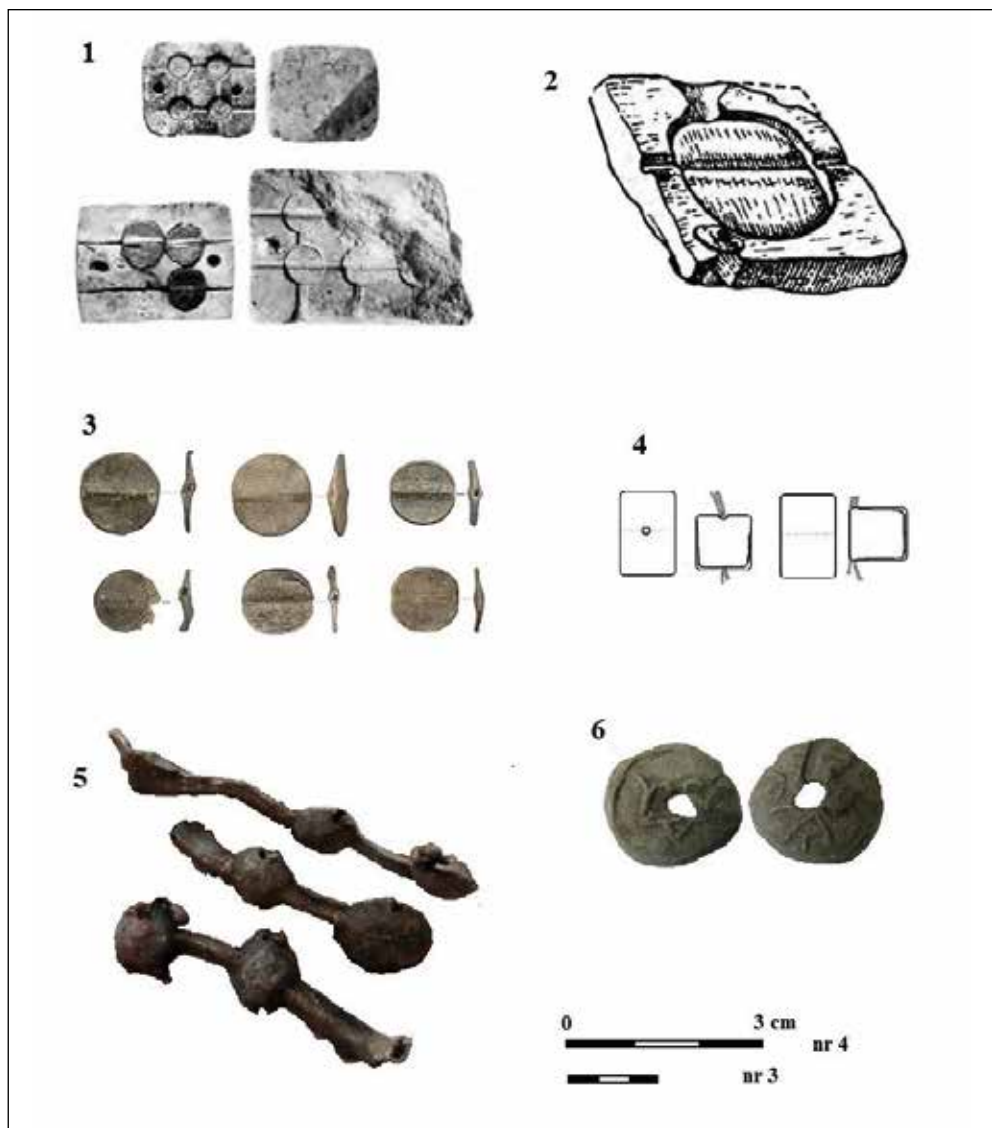
Brak badań składu chemicznego surowca zawartego w plombach nie pozwala na jednoznaczne potwierdzenie miejsca jego pochodzenia i składu stosowanego stopu. Badania takie przeprowadzono na serii pieczęci znalezionych w Czerminie. Wykazały one stosowanie stopu o znacznie większej zawartości czystego ołowiu w stosunku do innych przedmiotów (ozdób). Można sądzić, że surowiec przeznaczony do wytwarzania surówek plomb techniką odlewu cechuje się podobnymi właściwościami wynikającymi z dostosowania się do tradycji i norm bizantyńskich oraz konieczności uzyskania czytelnych wyobrażeń i inskrypcji [Wołoszyn et al. 2015: 151–152]. Wykonywane od niedawna¹⁵ badania plomb obejmują zastosowanie zaawansowanych metod instrumentalnych [por. Wołoszyn, Florkiewicz, Garbacz-Klempka 2016]. Skład chemiczny surowca nie miał większego znaczenia w przypadku plomb wykonywanych z dostępnych materiałów odpadkowych: blaszek, drutu i sztabek.

Ślady makroskopowe na plombach

Obserwacje śladów pozostawionych na plombach wykazały obecność charakterystycznych cech powstałych w procesie ich wytwarzania. Znaki na matrycach plomb wykonywano przy

¹⁴ Ołowiane krążki z centralnie umieszczonymi otworkami znalezione w Drohiczyźnie nie były półsurowcem do produkcji plomb lub pieczęci ołowianych [por. Liwoch 2013: 111, ryc. 6]. Zabytki te były ciężarkami tkackimi i innymi [por. Musianowicz 1957: tabl. XIV: 7; 1969: tabl. XX: 9; Pawlata 1993: 202–204, tabl. V: 17–29].

¹⁵ Badania wykonywane w ramach kierowanego przez Marcina Wołoszyna grantu pn. *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby typu drohiczyńskiego z Czermina na wschodnioeuropejskim tle porównawczym* (Narodowe Centrum Nauki, nr 2013/11/B/HS3/02052). W ramach projektu wykonywane są badania nieinwazyjne, badania z udziałem zaawansowanych metod instrumentalnych, takich jak: analiza pierwiastków śladowych metodą neutronowej analizy aktywacyjnej (Neutron activation analysis – NAA) oraz określenie pochodzenia zabytków na podstawie wartości stosunków izotopowych z udziałem spektrometrii mas ze wzbudzeniem w plazmie indukcyjnie sprzężonej (Inductively coupled plasma mass spectrometry – ICP-MS). Prace te wykonywane są w Warszawie, w Instytucie Chemii i Techniki Jądrowej, Laboratorium Badań Materiałowych. Podstawowym celem jest porównanie plomb ołowianych znanych z Czermina z tymi ze Śląska, a przede wszystkim z Rosji i Ukrainy.

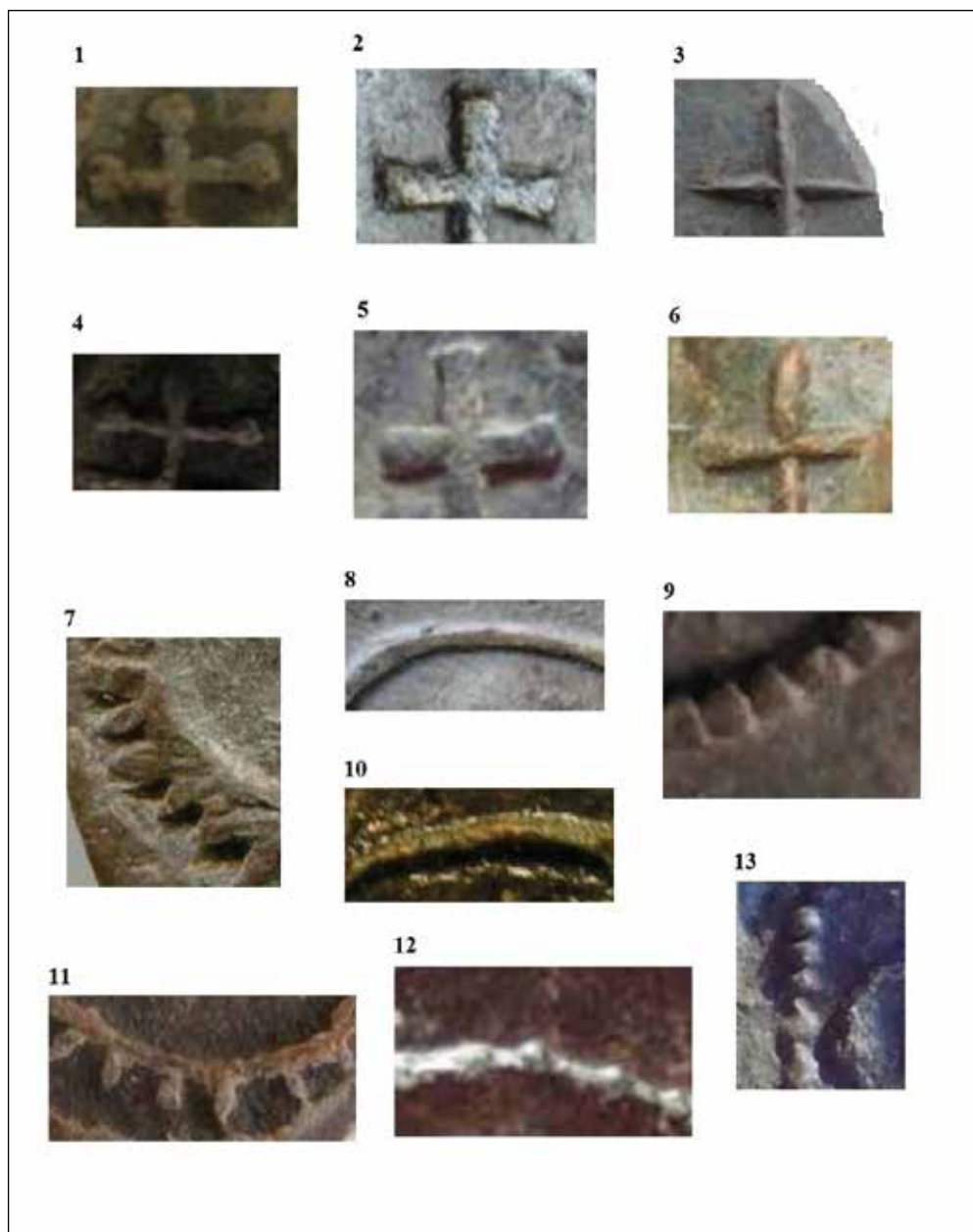
Ryc. 2. Formy do odlewu ołowianych surówek pieczęci bizantyńskich (1) i znaleziona na grodzisku Rurykowo k. Nowogrodu (2). Surówki ołowianych pieczęci z Nowogrodu datowane na XIV–XV w. (3). Sposoby przygotowywania skrawków ołowiu do wykonania plomb (4). Odlewy surówek plomb znalezione na Ukrainie (5). Plomba wykonana z ołowianego przęślika (6) [wg Алфьоров 2012; Гайдуков, Олейников 2012a; shulika – www.evpatorg.com; listopad – www.evpatorg.com]

Fig. 2. Molds for casting lead Byzantine seal matrices (1) and a mold discovered at Rurikovo settlement near Novgorod (2). Lead seal matrices from Novgorod, dated to the 14th–15th century (3). Techniques of preparation of lead pieces for the manufacture of seals (4). Castings of seal matrices discovered in Ukraine (5). Seal made from a lead spindle whorl (6) [acc. Алфьоров 2012; Гайдуков, Олейников 2012a; shulika – www.evpatorg.com; listopad – www.evpatorg.com]

użyciu narzędzi o różnych końcówkach. Wyróżniono następujące warianty zakończenia linii znaków: prostopadłe proste, punktowe, ukośne przecinkowe, prostopadłe poszerzenia w formie trójkąta oraz ostro kolcowe (ryc. 3: 1–6). Reprezentują one warianty stempli wykonanych różnymi narzędziami grawerskimi. Nie stwierdzono, żeby obie strony jednej plomby różniły się sposobem grawerki. Zarejestrowano jednak symbole, na których wykorzystano różne typy narzędzi grawerskich, mających wpływ na kształt zakończeń linii rysunku (np. litera „T”). Podobne cechy symboli zaobserwowano na ołowianych pieczęciach. Trójkątne poszerzenia kolców trójęźbu na pieczęci nr 296 uznano za efekt odpowiedniego podkreślenia zakończeń znaku przez grawera [Янин 1970: 136]. Linie rysunków wykonywane różnymi narzędziami mają przekrój ostrodoenny (zbliżony do litery „V”), prostokątny z płaskim dnem oraz łukowato wklęsły (ryc. 3: 8, 10). W tym ostatnim przypadku na linii rysunku zaobserwować można wielokrotne, zachodzące na siebie negatywy puncy z kulisto zakończonym kolcem. Podobnych narzędzi używano do grawerowania kolistych otoków symboli. W materiale drohiczyńskim zarejestrowałem występowanie otoków tzw. pełnych, w formie jednolitej obręczy, oraz perełkowych, złożonych z dołków wykonanych puncą z kulistym zakończeniem kolca. Gęstość perełek jest różna: od rzadko rozmieszczonych (np. dwanaście sztuk na obręczy) do gęsto ustawionych negatywów zachodzących na siebie (ryc. 3: 9, 13). Sporadycznie spotyka się ślady użycia puncy z kulistym zakończeniem na rysunku przygotowanym innym narzędziem (ryc. 3: 12). Wśród znalezisk znajdujących się w zbiorach podlaskich nie wyodrębniłem rysunków w otokach gęsto i rzadko ząbkowanych, znanych z terenu Ukrainy (ryc. 3: 7, 11).

Obecność odcisków tego samego stempla, wykazujących różny stopień ostrości znaku, świadczy o zużywaniu się matryc plomb. W materiale drohiczyńskim znaleziono plomby wykonane tą samą parą matryc (ryc. 6: 6–7). Zarejestrowano również egzemplarze, na których pierwotnie umieszczone znaki uległy przestemplowaniu innymi symbolami. Na jednej z nich cyryliczna litera „Ж” została przetłoczona znakiem „trzy punkty” (ryc. 5: 4), a niezbyt duży, wtórny odcisk wpłynął na czytelność obu symboli. Do wyjątkowych znalezisk należą plomby, na których oba odciski są czytelne ze względu na przesunięcie stempla (ryc. 6: 9). W większości wypadków większa siła nacisku zatarła pierwotne symbole i w takiej sytuacji odczytanie starszego rysunku jest często wręcz niemożliwe (ryc. 6: 8) [por. Pawlata 2010: ryc. 2: 2, 30]. Identyfikację dużej grupy symboli utrudnia także niedokładność nanoszenia odcisków. Większość niepełnych negatywów jest wynikiem niesymetrycznego rozmieszczenia sygnowanego fragmentu ołowiu względem matrycy bądź jego niewielkich rozmiarów. Powszechne występowanie odcisków częściowych jest podstawową trudnością w wyjaśnieniu symboliki pojawiającej się na plombach. Nikołaj Aleksandrowicz Leopardov zwrócił uwagę, że odtworzenie pełnych kształtów każdego znaku jest możliwe poprzez porównanie innych odcisków tego samego stempla. Próba odczytania niepełnego symbolu, bez uwzględnienia elementów mu towarzyszących (np. zestawienie z parzyście odcisniętą marką), w zależności od obserwatora może prowadzić do błędnych interpretacji [por. Леопардов 1891: 21]. Jednoznaczna identyfikacja znaków jest trudna. Nierzadko kształt rysunku może mieć kilka alternatywnych wyjaśnień zwłaszcza w przypadku istnienia różnych wariantów tego samego symbolu [por. Пепхавко 1996: 236].

Badania porównawcze nad rozprzestrzenieniem poszczegółnej symboliki potwierdziły obecność w Drohiczynie znaków identycznych ze znalezionymi w innych miejscowościach.

Ryc. 3. Powiększenia fragmentów plomb ołowianych ze śladami użycia różnorodnych narzędzi grawerskich zastosowanych przy wytworzeniu matryc stempli

Fig. 3. Magnified images of fragments of lead seals showing marks left by different types of gravers used for the manufacture of seal matrices

Powtarzające się odciski stempli znanych z Drohiczyzna zarejestrowano w Białoziersku, Zwenigrodzie Halickim, Pskowie, w Starej Rizani i Starej Ładodze [Перхавко 1996: 225, 236].

Charakterystyka matryc

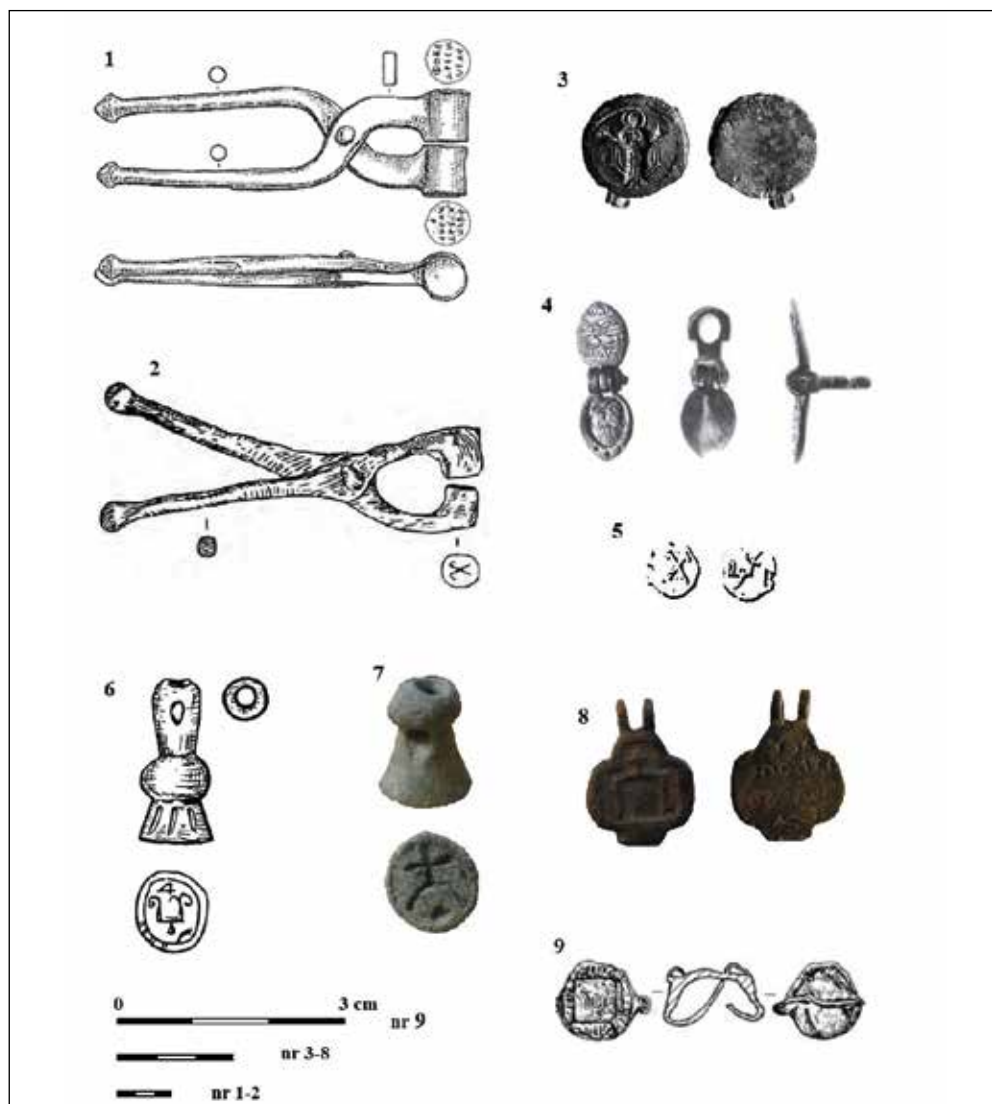
Zwyczaj odciskania znaków własnościowych na ołowianych przywieszkach dokumentów został zapożyczony z Cesarstwa Bizantyńskiego i dostosowany do potrzeb na Rusi Kijowskiej. Narzędziem, którym to wykonywano, był *bullatirij* – rodzaj plombownicy. Na dwu końcach jej kleszczowego zacisku znajdowały się charakterystyczne żelazne cylindry zaopatrzone w matryce, które były częścią cylindrów lub mocowanymi do nich osobnymi płaskimi sztabkami [Белецкий 2001: 13; Гайдуков, Янин 2010: 64]. Kleszczami zaciskano kawałek ołowianej surówki, w której znajdował się otwór z przewleczonym sznurem. Odciski wzoru dokonywano za pomocą pobijania młotkiem cylindrów. Bardzo podobne, XI-wieczne konstrukcje, znane są z kultury bizantyńskiej (rys. 4: 1). Narzędzie o takiej formie, z cyrylicznymi napisami na obu kolistych powierzchniach matryc, znaleziono w Nowogrodzie i datowano na XIV w. [Белецкий 2001: 13; Гайдуков, Олейников 2012; 2012a: rys. 1–4; Алфьоров 2012: 6n., rys. na s. 8]. Fragment matrycy podobnego narzędzia pochodzi ze znaleziska przypadkowego [Алфьоров 2012: 10]. Kształtem nawiązują do współcześnie używanych plombownic. Matryce służące do pieczętowania towarów, podobnie jak te od pieczęci, były zapewne niszczone po śmierci właściciela lub po jego zejściu ze sceny politycznej [Гайдуков, Олейников 2012a]. Dlatego też znaleziska tych przedmiotów są niezwykle rzadkie.

Oprócz narzędzi służących do sporządzania pieczęci ołowianych odkryto również inne, o mniejszych średnicach matryc. Ich wykorzystywanie do przygotowania pieczęci było wątpliwe z uwagi na skrajne uproszczenie znajdujących się na nich symboli. Uznano, że mogły być używane do znakowania plomb towarowych [Довженко, Гончаров, Юра 1966: 95, tabl. V, 7; Гуревич 1981: 98–99, rys. 77, 6; Гайдуков, Олейников 2012; 2012a: 2n.]. Taką plombownicę znaleziono w Nowogrodzie (rys. 4: 2) w warstwie XIII-wiecznej [Гуревич 1981: 98, rys. 77: 6; Белецкий 2001: 13; Алфьоров 2012: rys. na s. 9], a zbliżony symbol zidentyfikowano wśród plomb pochodzących z Drohiczyzna (rys. 4: 5)¹⁶.

Ślady pozostawione przez sznur mają orientację wertykalną. Sama konstrukcja mechanizmu, w którym umieszczano matryce pieczęci, zapobiegała ich wzajemnemu, chaotycznemu usytuowaniu. Odciski stempla strony głównej ustawione były w tej samej osi symetrii, co negatyw stempla na rewersie (rys. 5: 1) [por. Янин 1970: 133]. Na plombach można jednak zaobserwować przesunięcia odcisków awersu i rewersu względem centralnej osi stempla (rys. 5: 2). Mogło to być wynikiem zużycia mechanizmu i powstania zbyt dużego luzu na osi łączącej obie matryce plombownicy. Bardzo prawdopodobne jest, iż w takich przypadkach używano dwu osobnych, cylindrycznych matryc.

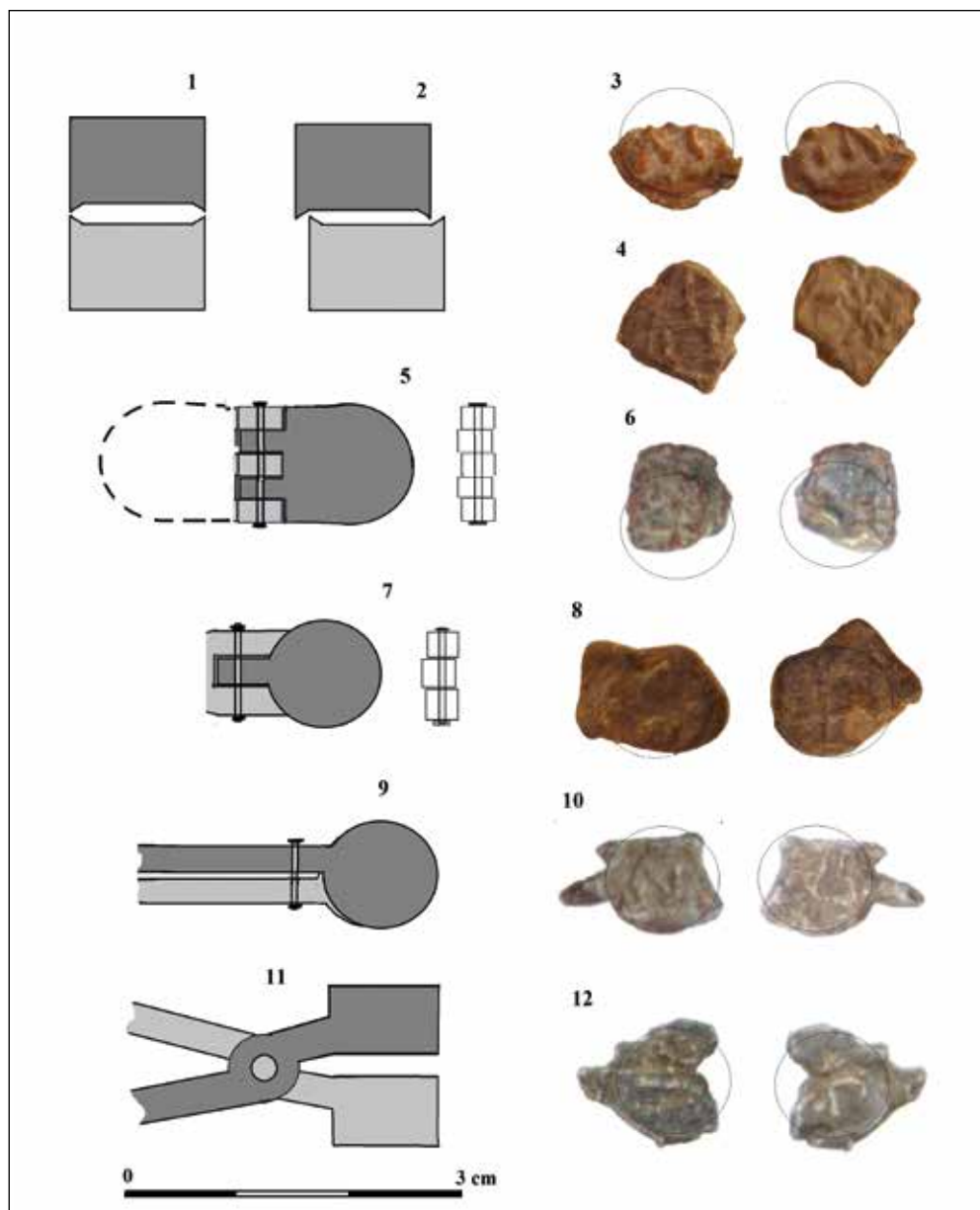
Oprócz plombownic, w których pola bicia stempla były stosunkowo daleko odsunięte od miejsca ich połączenia, stosowano narzędzia, w których połączenie matryc znajdowało się w bezpośrednim ich sąsiedztwie (rys. 5: 9, 11). Wskazują na to ślady przegubów łączących

¹⁶ Z terenu Rusi Kijowskiej pochodzi jeszcze jedno narzędzie określone jako plombownica, znalezione przez archeologów w obrębie fortyfikacji Woin' nad Dnieprem i datowane na XII w. [Довженко, Гончаров, Юра 1966: 95; Белецкий 2001: 13–14]. Narzędzie to jednak, różniące się od typowych plombownic, służyło najpewniej w XVII–XVIII w. do wytwarzania ołowianych kul [por. Алфьоров 2012: 9].

Ryc. 4. Plombownice do odciskania pieczęci (1) i plomb ołowianych (2) znalezione w Nowogrodzie. Matryca pieczęci wykonana z brązu z Nowogrodu (3). Plomba znaleziona w Drohiczyń (5). Pieczęć kościanna z Biełozierska (6) oraz metalowa z terenów Ukrainy (7). Składane matryce: ze zbiorów N.P. Lihačeva (4) i znaleziona przypadkowo na Ukrainie (8). Ołowiany pierścień pieczętny z pocz. XIV w. znaleziony w Twerze (9) [wg Авенариус 1890; Гуревич 1981; Макаров, Чернецов 1988; Лапшин 2009; Гайдуков, Олейников 2012a; Залесская 2005; shulika – www.evpatorg.com]

Fig. 4. Sealing pliers for making impressions of large seals (1) and lead seals of Drihiczyn type (2), discovered in Novgorod. Bronze seal matrix from Novgorod (3). Seal found in Drohiczyń (5). Bone stamp from Belozersk (6) and metal stamp from Ukraine (7). Folding stamped matrices: from the collection owned by N.P. Lihačev (4) and one accidentally found in Ukraine (8). Lead signet ring from the beginning of the 15th century, found in Tver (9) [acc. Авенариус 1890; Гуревич 1981; Макаров, Чернецов 1988; Лапшин 2009; Гайдуков, Олейников 2012a; Залесская 2005; shulika – www.evpatorg.com]

Ryc. 5. Matryce plombownic z kołnierzem w ustawieniu prawidłowym (1) i przesuniętym (2). Schematy konstrukcji plombownicy z zawiasem wielodzielnym (5, 7) i zaciskowej (9, 11). Plomby ołowiane znalezione w Drohiczynie (3, 4, 6, 8, 10, 12) (rys. i fot. L. Pawlata)

Fig. 5. Matrices of sealing pliers with collar in the correct position (1) and with shifted collar (2). Diagrams showing the structure of sealing pliers with a split hinge (5, 7) and of pichers type (9, 11). Lead seals found in Drohiczyn (3, 4, 6, 8, 10, 12) (drawing and photo by L. Pawlata)

dwie części plombownicy, pozostawione na brzegach niektórych plomb (ryc. 5: 10, 12) [Pawlata 2010: 181, ryc. 4: 17, 30]. Długa rękojeść narzędzi kleszczopodobnych, przy krótkiej części pracującej, umożliwiała przełożenie dużej siły nacisku na fragment ołowiu. Być może stosowano jeszcze jeden rodzaj matryc. Prawdopodobnie były one zbliżone formą do metalowych, owalnych, składanych amuletów Carstwa Bułgarskiego z IX–X w. Przypuszcza się, że pełniły funkcje pieczęci ze względu na częste występowanie na nich lustrzanych napisów. Taki amulet (ryc. 4: 4) znajdował się w zbiorach N.P. Lihačeva [Залеская 2005: 155n., rys. 1a, 1b, 3a, 3b]. Część płaskiej matrycy o konstrukcji zawiasowej odkryto również na Ukrainie (ryc. 4: 8). Na stosowanie plombownicy o składanych matrycach (ryc. 5: 5, 7) wskazują ślady wielodzielnych zawiasów, pozostawione na brzegach niektórych plomb, odcisnięte poza polem stempla (ryc. 5: 6, 8) [Pawlata 2010: 180–181, ryc. 3: 5, 4: 4]. Sama konstrukcja składanej sztancy, używanej do wykonania plomb drohiczyńskich, musiała być bardziej solidna, aby wytrzymać uderzenie młotka. W 1997 r. w Nowogrodzie odkryto brązową matrycę stemplową do sygnowania pieczęci (ryc. 4: 3), datowaną na XIV w. Miała ona formę płaskiego krążka, z negatywem postaci świętego w postawie oranta [Гайдуков, Янин 2010: 62n., rys. 1–2; Гайдуков, Олейников 2012; 2012a: 5, rys. 9]. Inna płaska matryca ze zbiorów N.P. Lihačeva, należąca do moskiewskiego księcia Wasilija Wasilijewicza Ciemnego, była pokryta napisem [Гайдуков, Янин 2001: 64, rys. 7]. Matryce o podobnej konstrukcji mogły być używane do wykonywania odcisków w ołowiu.

Ślady pozostawione poza polem bicia stempla wskazują na stosowanie co najmniej dwu rodzajów matryc – płaskich niewyodrębnionych lub z pierścieniowatym obrzeżem otaczającym pole znakowe matrycy (ryc. 5: 1). Po odcisnięciu nadawała ona plombie bardziej regularny, kolisty kształt (ryc. 5: 3; 6: 6, 7) zbliżony do surówek wykonanych techniką odlewu. Dekoncentryczne przesunięcie pól matryc względem siebie w trakcie wykonywania plomby (ryc. 5: 2) powodowało pozostawienie charakterystycznych śladów na jej brzegach oraz wzajemne, nieznaczne przesunięcie awersu i rewersu względem centralnej osi.

Innym rodzajem narzędzi używanych do plombowania i pieczętowania były matryce kamienne. Przykładem takiego zabytku jest okaz z kompleksu osadniczego w Kryłosie nieopodal Halicza, wykonany z różowego kamienia, ze znakami książęcego trójzębu. Znalezione również kamienny tłok z wyobrażeniem ptaka [Лихачев 1928: 2–4; Пастернак 1944: 182–183, rys. 70: 21; Белецкий, Петренко 1994: 230–255, nr 53–78; Перхавко 1996: 225; oraz przyp. 39]. Do nanoszenia znaków pieczętnych stosowano także tłoki kościane. W Bieloziersku znaleziono taką pieczęć ze znakiem książęcego dwuzębu o kółkach wywiniętych na zewnątrz (ryc. 4: 6). Uważa się, że była ona używana do pieczętowania woskiem i należała do starszej linii potomków Monomacha władających w Nowogrodzie [Макаров, Чернецов 1988: 239, rys. 1: 26, 3: 9]. Pieczęcie kościane o formach figur szachowych, znalezione w Pskowie, Nowogrodzie, Starej Riazani, Sereńsku, grodzisku Duna, Twerze i w Bulgar, datowane są w ramach XII–XV w. Podobne tłoki wykonane z metalu znaleziono na Ukrainie. Średnice ich matryc wynosiły około 10–12 cm, a na jednej z nich znajdował się symbol Rurykowiczów (ryc. 4: 7). Do znakowania używano również pierścieni. Ołowiany pierścień pieczętny ze znakiem książęcym w kształcie dwuzębu formy prostokątnej (ryc. 4: 9), znaleziony w Twerze w warstwie datowanej dendrochronologicznie na lata 1300–1311, nie posiada ścisłych odpowiedników. Takie pierścienie nosili pełnomocnicy księcia [Лапшин 2009: 106, 119; rys. 60: 1–2, 104: 2]. Sergej Vasilevič Beleckij określił formę znaku jako należącą do księcia

z wołyńskiej linii Mściśławowiczów (potomków Monomacha) [Белецкий 2001: 192–198; 2006]. Kształt płaskiego oczka pierścienia pozwolił datować go po 1161 r. [Лесман 1990: 53, II. 18]. Obie te daty nie zgadzają się jednak z wynikami badań dendrochronologicznych warstwy, w której znaleziono zabytek. Przytoczony przykład wskazuje, jak złożony jest proces datowania tego typu znalezisk. Kamienne, kościane i wykonane z miękkiego metalu sztance nie nadawały się do odciskania negatywów w ołowiu, ponieważ były podatne na uszkodzenie, które mogło powstać podczas pobijania ich młotkiem. Zarówno pierścienie pieczętne, jak i tłoki kościane były używane do pieczętowania w wosku.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden rodzaj przedmiotów służących do plombowania. Są nimi znalezione w Nowogrodzie tzw. drewniane cylindry – niewielkie, tulejowate przedmioty z przewierconymi, wzajemnie prostopadłymi kanałami. W niektórych z nich zachowały się fragmenty sznurka, a na powierzchni wyłobione znaki. Ich przeznaczenie długo było niewyjaśnione. Uznawano je za znaki celne, pieczęcie sądowe, herby ruskie, ruskie znaki rodzinne i rodowe, tamgi oraz znaki stosowane w przemyśle i rzemiośle [Юрковский 2010: 177]. Wyniki badań V.L. Ąnina wyjaśniły, że służyły do pieczętowania wiązek futrzanych. Wśród 51 cylindrów na dziesięciu odnotowano znaki – w tym również symbole Rurykowiczów. Badacz odnosi te znaleziska do okresu ostatniej ćwierci X i XI w. Według S.V. Beleckiego część z nich należy datować na XII i XIII w. oraz na koniec X i pocz. XI w. [Янин 1970: 132; Белецкий 2013: 257n.]. Zwyczaj pieczętowania drewnianymi cylindrami, wywodzący się zapewne ze Skandynawii, został zastąpiony w XI w. przez plomby typu drohiczyńskiego [Musin 2012: 259].

Cechy morfologiczne plomb

Granica między plombami a pieczęciami jest bardzo płynna. Za pieczęcie uważa się okazy większe, bardziej regularne, koliste i grubsze. Zwracano jednak uwagę na wyodrębniające się mniejsze *ołowianki* z odciskami na obu powierzchniach. Zarówno większe, jak i małe plomby mają ślady kanałów po sznurach przechodzących pomiędzy obiema powierzchniami z odciskami stempli. Plomby typu drohiczyńskiego różnią się od podobnych im pieczęci ołowianych wielkością. Średnice plomb wahają się od 5 do 16 mm [Белецкий 1986: 38n.]. Nikolaj Petrovič Avenarius zauważył, że rozmiary plomb były zróżnicowane, ale stempel miał jednakową wielkość [Авенариус 1890: 13]. Średnice matryc, zwykle około 10 mm, są najważniejszym kryterium je odróżniającym. Średnice odcisków pieczęci przekraczają 15 mm [Белецкий 2003: 287]. Plomby mają zazwyczaj wielkość 10–12 mm i niezbyt regularny kształt o postrzępionych lub pofałdowanych brzegach. Niepełne odciski stempla często znajdowały się na skrawkach ołowiu o wielkości nawet 5 mm. Valerij Borisovič Perhavko określa nieco większy zakres wielkości plomb, od 8 do 15 mm, oraz grubość od 1,5 do 3 mm, średnice pieczęci zaś od 20 do 40 mm. Masa cięższych bulli osiąga wielkość powyżej 8 g, podczas gdy niewielkie plomby ważą maksymalnie 3–4 g [Перхавко 1996: 212; Алфьоров 2010: 22; Юрковский 2010: 177]. Pieczęcie o średnicach z reguły ponad 20 mm i kształtach bardziej regularnych i kolistych wykonywano zasadniczo z kolistych surówek sporządzonych techniką odlewu. Napisy i inskrypcje na bullach ułatwiają personalną identyfikację znaków książęcych również na nich współwystępujących. Najstarsze z nich datuje się najpóźniej na połowę XI w. [Янин 1970: 132; Юрковский 2010: 177]. Z tego okresu pochodzą używane

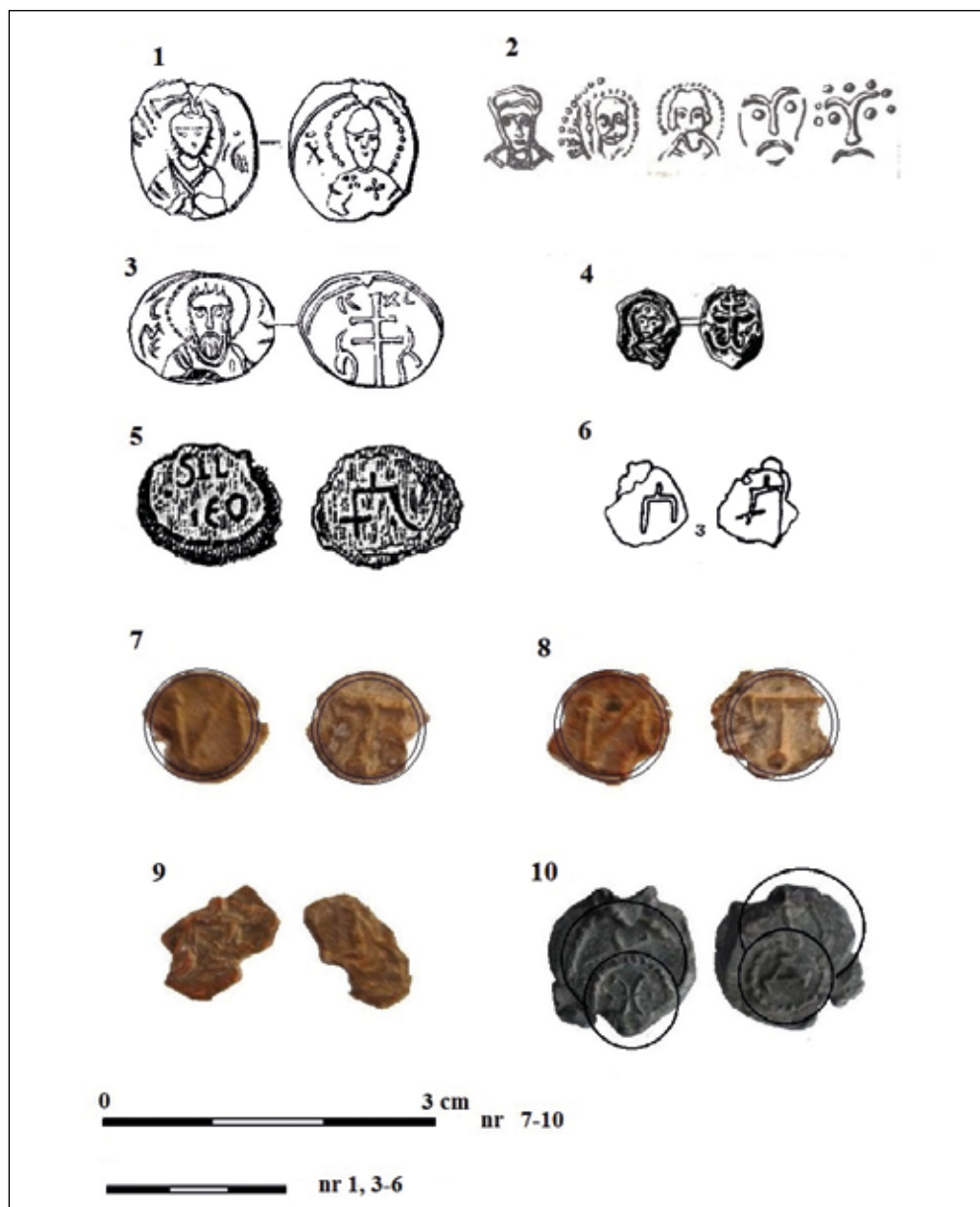
przez Jarosława Izjasławicza pieczęcie, zarówno małe, jak i duże, co wynikało raczej z wielkości sporządzonej matrycy. Typów małego stempla (średnica około 20 mm) używano do wytwarzania pieczęci Swiatosława Jarosławicza czy pieczęci z imieniem Konstantina (Igora Jarosławicza?) oraz metropolity kijowskiego Georgija [Янин 1970: 172n., 250, tabl. 1: 3, 5, 6, 9, 2: 13; Макаров, Чернецов 1988: 239]. Średnice surówek do produkcji plomb prawdopodobnie nie miały większego znaczenia (pod warunkiem uzyskania czytelnych znaków). Kształt matryc był zawsze okrągły. Bardzo często jednak na wykorzystanym surowcu zachowały się tylko częściowe odciski stempli. Przyczyną było duże zróżnicowanie wielkości surówek towarowych w stosunku do tych przygotowanych dla pieczęci, które bez wątpienia miały większe znaczenie dla politycznej i gospodarczej identyfikacji właściciela.

Plomby a pieczęcie

Uznano, że niektóre bulle mniejszych rozmiarów mogły być plombami zabezpieczającymi towary lub daniny książęce [Андрощук 2009: 135n.]. Plomby bardziej regularnych kształtów i lepsze jakościowo mogły być pieczęciami dokumentów mniejszej wagi bądź, w północnym zasięgu ich występowania, używane były do zabezpieczania pieniężnych wiązek futrzanych [Алфьоров 2010: 22]. Te znalezione w Drohiczynie uważane są za znaki własnościowe przymocowywane do towarów. Zamieszczone na nich symbole Rurykowiczów można identyfikować z konkretnym księciem lub linią rodu. Takie same marki, charakteryzujące się odmiennościami stempla, uznać należy za reprezentujące tego samego właściciela. Mogły być użytkowane przez innego przedstawiciela władcy, karawanę lub w innym czasie. Pozostałe symbole znajdujące się na plombach przypisuje się bojarom, przedstawicielom cerkwi i kupcom. Identyfikacja personalna tych skrajnie uproszczonych znaków jest obecnie prawie niemożliwa [Перхавко 1996: 236]. Możliwe jest jednak określenie chronologii względnej pojedynczych albo pokrewnych grup znaków. Decydujące znaczenie ma ich klasyfikacja w stosunku do bardziej lub mniej rozwiniętych form symboli pokrewnych oraz przeprowadzona analiza ich współwystępowania z innymi znakami o sprecyzowanej chronologii. Poprzez zastosowanie metody porównawczej dwuzębów i trójzębów książęcych, występujących na pieczęciach i przedmiotach użytkowych, możliwe jest sprecyzowanie chronologii poszczególnych marek Rurykowiczów. Aleksej Vasil'evich Orešnikov zauważył, że znaki jednej linii rodu charakteryzują się wspólnymi cechami. Zmiana znaku przechodzącego z ojca na syna następowała poprzez usunięcie lub uzupełnienie o nowy element w taki sposób, że podstawowa forma znaku pozostawała nadal czytelna [Орешников 1930: 111]. W przypadku marek datowanych na X–XI w. najstarszy syn zmieniał w znaku ojcowskim formę trzonu, a młodszy – formę zębów. Liczne linie rodu wypracowały charakterystyczne dla siebie cechy symboliki. Dla XII–XIII w. dokładny schemat zmian nie został dotąd sprecyzowany [Белецкий 2007: 17]. Zarejestrowana prawidłowość, obowiązująca w przeciągu pierwszych sześciu pokoleń, nie została pewnie udokumentowana dla większości młodszych linii rodu Rurykowiczów.

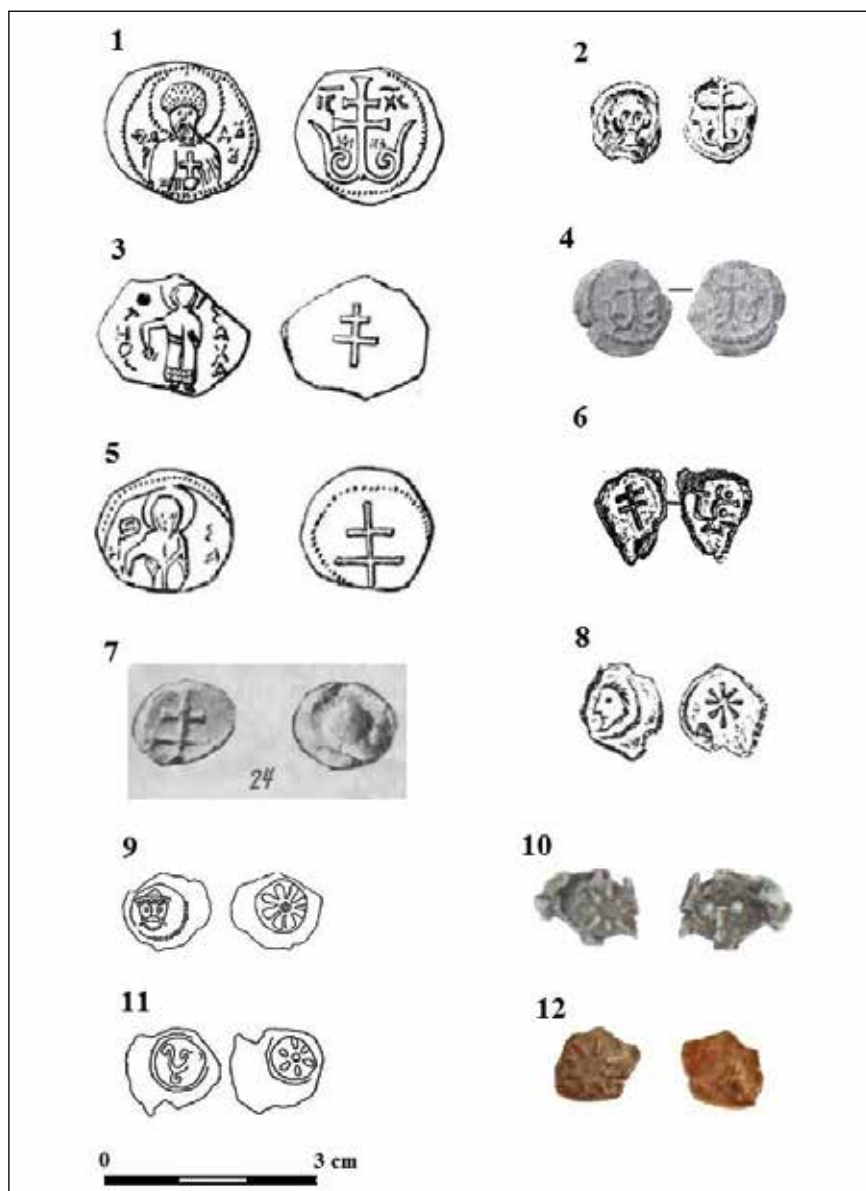
Symbolika znaków na innych przedmiotach

Znaki spotykane na plombach znajdują swoje odpowiedniki na wielu innych przedmiotach. Zwłaszcza charakterystyczne marki książęce Rurykowiczów występują na

Ryc. 6. Znalezione w Drohiczyńnię łowiane pieczęcie (1, 3, 5) oraz plomby (4, 6, 7–9). Wyobrażenie twarzy człowieka zidentyfikowane na plombach pochodzących z Drohiczyń (2). Przebitka plomby znaleziona na Ukrainie (10) [wg Bołsunowski 1891; Jodkowski 1948; Musianowicz 1969; Книш 2010; shulika – www.evpatorg.com; fot. L. Pawlata (7–9)]

Fig. 6. Lead seals (1, 3, 5) and seals of Drohiczyn type (4, 6, 7–9). Representation of a human face identified in seals from Drohiczyn (2). Double pressed lead seal from Ukraine (10) [acc. Bołsunowski 1891; Jodkowski 1948; Musianowicz 1969; Книш 2010; shulika – www.evpatorg.com; photo by L. Pawlata (7–9)]

Ryc. 7. Pieczęcie ołowiane (bulle) nr 324 (1), 334 (3) i 335 (5). Plomby znalezione w Drohiczyń (2, 6, 8, 10, 12), Starej Ładodze (4) i Nowogrodzie (7). Symbol rozetki na plombach Dawyda Światosławicza (Mikołajewicza) (9–11) [wg Авенариус 1890; Янин 1970; Макаров, Чернецов 1988; Кирпичников, Белецкий 2006; Алфёров 2012; fot. L. Pawlata (10, 12)]

Fig. 7. Lead seals (bullae) nos. 324 (1), 334 (3) and 335 (5). Seals from Drohiczyń (2, 6, 8, 10, 12), Staraya Ladoga (4) and Novgorod (7). Rosette symbols on seals associated with Davyd Sviatoslavich (Nikolayevich) (9–11) [acc. Авенариус 1890; Янин 1970; Макаров, Чернецов 1988; Кирпичников, Белецкий 2006; Алфёров 2012; photo by L. Pawlata (10, 12)]

monetach, pieczęciach, trapezowatych zawieszkiach namiestników, stemplach i pierścieniach pieczętnych, tamańskich brakteatach, również na ceramice naczyniowej i budowlanej oraz wyrobach z drewna i kości. Dotychczas zidentyfikowano ponad 2 tys. przedmiotów z takimi znakami [Белецкий 2012: 431]. Symbolika dwuzębu i trózzębu książęcego wykracza zarówno terytorialnie, jak i chronologicznie poza granice zasięgu Rusi Kijowskiej z okresu formowania się państwa. Znak książęcego dwuzębu zidentyfikowano m.in. na okuciu pasa bogato wyposażonego pochówku wojownika w Bodzi koło Włocławka [por. Duczek 2016: 146–147, ryc. 3.4.20]. Trózząb wśród tamg mongolskich oznaczał tron władcy i dotyczył *chanów na tronie, prawodawców, którzy zajmowali tron* [Rintchen 1954: 468]. Podkreśla się, że istnieją podstawy do uznania, iż używanie tej tamgi należało do przywilejów rodziny panującej. Symbole trózzębu, występujące w różnych wersjach, są graficznym odpowiednikiem tego wyrażenia i znajdują się na stellach jenijskich datowanych na VIII – początek IX w. [Rintchen 1954: 467–473; Соболева 2006: 5–6]. Pochodne formy symboliki przetrwały do XIV w., kiedy to używane były do sygnowania monet złotoordyjskich [Хромова 2007; 2010: 36n., tabl. 6, 7; Беспалов 2012: 130, ryc. 1g, przyp. 14]. Oprócz mniej lub bardziej typowych form książęcego dwuzębu i trózzębu występują ich różne modyfikacje, ale również znaki znacznie odbiegające od pierwowzorów. Dla metody porównawczej, umożliwiającej identyfikację symboli, zasadnicze są podobieństwa odcisków plomb do znaków na pieczęciach, na których dodatkowo występują inskrypcje i opisy właścicieli¹⁷.

Uproszczony charakter wyobrażeń zamieszczonych na markach ołowianych znacznie utrudnia identyfikację znaków z ich właścicielami. Brak inskrypcji literowych na plombach typu drohiczyńskiego uniemożliwia powiązanie postaci świętych patronów z imionami chrześnymi właścicieli znaków. Nieznane są ewidencje, które niewątpliwie musiały funkcjonować, pozwalając na znalezienie właściciela w potoku rozmaitych rysunków własnościowych na komorze celnej w Drohiczyźnie.

Znaki książęce a namiestnicze

O znaczeniu pieczęci książęcych świadczy sprawowanie opieki nad nimi przez specjalnie wyznaczone osoby. Funkcja kanclerza-pieczętnika Cyryla, jako sprawującego opiekę nad pieczęcią przy dworze księcia Daniela Romanowicza, jest wymieniona w latopisie ruskim pod datą 1241 r. [Махновец 1989: 1241; Янин, Гайдуков 2002: 1n.].

Początkowo bulle ze znakami Rurykowiczów interpretowano jako należące do książąt i przez nich sygnowane [Лихачев 1930: 203n.; Орешников 1930: 105; Рыбаков 1940: 232n.]. Badania wykazały, że przynajmniej część znaczników była we władaniu posługujących się nimi prawomocnych przedstawicieli księcia. O ile symbolika znaku własnościowego miała jednoznaczną wymowę jako marka księcia, o tyle występujące na rewersie przedstawienie postaci świętego mogło określać zarówno imię chrzestnego patrona księcia, jak i działającego w jego imieniu pełnomocnika [Янин 1970: 141n.]. Zasięg występowania pieczęci z symboliką przynależności rodowej na peryferiach władzy wskazuje również na istnienie pełnomocnych przedstawicieli książąt. Dotyczy to także użytkowników plombownic, którzy plombami typu drohiczyńskiego znakowali określone dobra. Zdecydowana większość sygnatur własnych

¹⁷ Inskrypcje literowe tylko wyjątkowo występują na plombach/pieczęciach przy marce Rurykowiczów, <http://evpatorg.com/forum/viewtopic.php?id=3202> [dostęp: 25 V 2017].

Rurykowiczów znaleziona została na zachodniej peryferii władztwa kijowskiego, gdzie dotarło niewielu książąt ruskich. Użytkownikami pieczęci z markami Rurykowiczów byli nie tylko książęta, ale też przedstawiciele ich administracji, mający znaczne uprawnienia i działający w bezpośrednim imieniu księcia w zakresie prawodawstwa i jurysdykcji. Takie interpretacje zostały przyjęte zwłaszcza dla licznych znalezisk z terenu Nowogrodu. Inna hipoteza, mówiąca o posługiwaniu się pieczęciami książęcymi przez tysięcy, nie znajduje potwierdzenia w źródłach [Янин 1970: 141n.; Молчанов 1974: 20; 1987: 27n.; Белецкий, Крымов 1990: 234n.; Белецкий 2001: 64n.]. Bardzo prawdopodobne jest, że podobne zasady reprezentowania księcia dotyczyły przedstawicieli handlowo-administracyjnych, którzy za pomocą plombownic oznaczali znakami własność księcia – towary i daniny.

Charakterystyka znaków

Obok rodowych marek Rurykowiczów na plombach występują również znaki symboliki chrześcijańskiej, litery alfabetu cyrylicznego i łacińskiego, postacie, popiersia i twarze świętych i osób świeckich, znaki własnościowe różnego rodzaju oraz wyjątkowo krótkie inskrypcje. Informacje zawarte w łopisach wskazują, że oprócz znaków książęcych znane były też znaki własnościowe rodów bojarskich [Рыбаков 1940: 230]. Badania porównawcze wykazały, że nazwy i ikonograficzne symbole ziemi siewierskiej z XVI w. tkwią korzeniami w systematyce marek własnościowych Rusi Kijowskiej (krzyż, znak graniczny, żebra, kosa, rosomak, kruk, sroka, łapy, haki) [por. Алфьоров 2010: 23, il. 4]. Wyjaśnienia wymaga także sposób odczytywania i prezentacji marek, w tym symboli książęcych, znajdujących się na plombach. Wyobrażenie znaków książęcych na pieczęciach jest różnie sytuowane – kolcami w górę lub w dół. Na przykład V.L. Ānin prezentuje je w ustawieniach zależnych od orientacji współwystępującej postaci i popiersia, ale zasadniczo kolcami do góry. Znak z carskich wrót zorientowany jest ostrzami ku górze, podczas gdy taki sam symbol książęcy na pieczęci nr 297 ustawiony jest kolcami w dół. Na pieczęciach marka książęca umieszczana jest różnie [Янин 1970: 133, 273–275, tabl. XXV–XXVII].

Obserwacje odcisków stempli na awersie i rewersie plomb drohiczyńskich również wykazują taką prawidłowość. W stosunku do innych symboli literowych czy przedstawień postaci znaki książęce usytuowane zostały kolcami do góry (A-3; T-17; B-23, 31, 44, 49, 325, 588, 766, 767, 784; P-4: 18¹⁸) lub ku dołowi (P-2: 23; 4: 16). Występują tu jednak często uzasadnione wątpliwości dotyczące prawidłowego, wzajemnego ustawienia awersu i rewersu niektórych egzemplarzy (np. A-10; B-47, 641, 766).

Uproszczony charakter wyobrażeń zamieszczanych na plombach, w porównaniu z pieczęciami, znacznie utrudnia identyfikację znaków książęcych i ich spersonalizowanie. Brak inskrypcji literowych na plombach uniemożliwia powiązanie postaci świętych patronów z imionami chrześcijańskimi właścicieli/użytkowników znaków.

Prace nad identyfikacją książęcych znaków własnościowych sukcesywnie dostarczają nowych obserwacji i ustaleń. W określaniu indywidualnej przynależności symboliki książęcej

¹⁸ W tekście odwołano się do opublikowanych rysunków plomb wg ich numeracji lub numerów zastosowanych na rycinach: A = N.P. Avenarius [Авенариус 1890; 1891a; 1892; 1893], T = K. Tyszkiewicz [Тышкевич 1865], L = N.A. Leopardov [Леопардов 1890; 1891], M = K. Musianowicz [1957]; Li = R. Liwoch [2013a; 2015], B = K. Bołsunowski [1891; 1891a; 1895; 1896; 1897; 1902; 1904], P = L. Pawlata [2010].

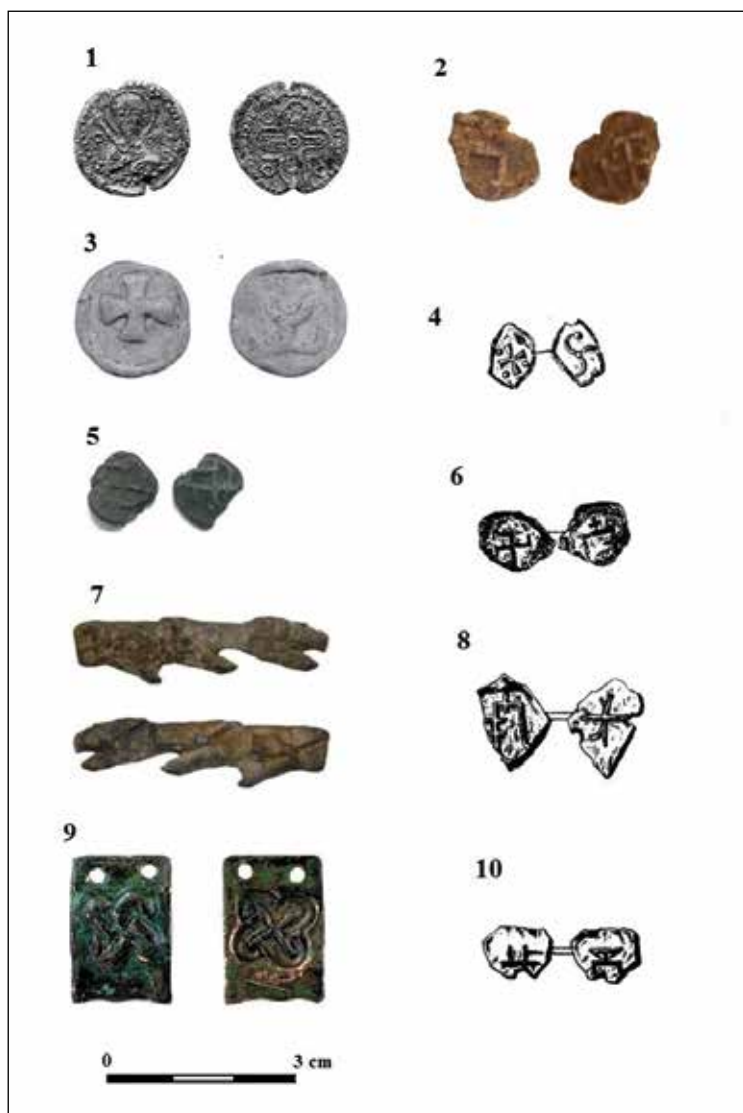
dużą wagę przywiązuje się do wykorzystania źródeł numizmatycznych, sfragistycznych i epigraficznych. Mimo bogactwa materiału źródłowego dotychczas nie dokonano ich pełnej systematyki, klasyfikacji czy typologii [Алфьоров 2010: 22]. W przypadku symboli książęcych utrudnieniem jest niejednoznaczna interpretacja materiałów sfragistycznych. Najwięcej informacji porównawczych wnoszą tu badania pieczęci ołowianych.

Kilka pieczęci znaleziono w Drohiczynie (ryc. 6: 1, 3, 5). Na jednej z nich, pochodzącej z kolekcji K. Bołsunowskiego, znajduje się znak książęcy oraz inskrypcja na drugiej stronie. Legenda deszyfrowana została jako *Si[gillum] Leo[nis]*, którą to pieczęć J. Kniś powiązał z imieniem Lwa (Dimitra) Jurijewicza (po 1292–1323), księcia łuckiego w latach 1308–1323, związanego z litewskim rodem Gedyminowiczów¹⁹ [Войтович 2006: 511; Книш 2010: il. 2]. Zwrócono uwagę na łaciński język tekstu na tej pieczęci, co znajduje wyjaśnienie w usytuowaniu znaleziska na granicy kulturowej wschodnio- i zachodnioeuropejskich wpływów [Белецкий 2003: 282, rys. 11: 3]. Podobny symbol zidentyfikowano na plombach znalezionych w Drohiczynie (ryc. 6: 6) [Jodkowski 1948: 154, ryc. 3; Pawlata 2010: 181, ryc. 4: 15]. Tę formę książęcego dwuzębu można wiązać z przodkiem Lwa Jurijewicza. Wykazuje ona podobieństwo do marki Romana Mścisławicza, która, prawdopodobnie po utracie środkowego, zdegenerowanego kolca w dwunastym, trzynastym pokoleniu Rurykowiczów, uzyskała formę prezentowaną na wzmiankowanej pieczęci. W 1274 r. książę litewski Trojden odebrał Drohiczyn książętom ruskim, kładąc kres ich władaniu ziemią drohicką i rozpoczynając panowanie Litwinów. Fakt ten zapewne łączyć należy z końcem okresu funkcjonowania ruskiej komory celnej opartej na systemie ołowianych plomb towarowych. Dlatego też niewykluczone jest, iż omówiona pieczęć i prezentowany na niej znak książęcy należą do Lwa I (Onufrego) Danielewicza (1225/1229–1301), syna Daniela Romanowicza halickiego, ostatniego ruskiego księcia drohickiego (od 1269 r.)²⁰.

Prowadzone dotychczas badania nad przynależnością poszczególnych wariantów dwu- i trójzębów pozwoliły na personalną identyfikację niektórych z nich. Opisując charakterystykę znaku Wsiewołoda Bolsze Gniazdo, V.L. Ąnin zwrócił uwagę, że marki jego młodszych synów są coraz bardziej skomplikowane [Янин 1956: 14n.]. Podejmowane przez różnych autorów próby identyfikacji symboli książęcych i zestawienie ich w drzewie genealogicznym [Янин 1956: rys. 6; Белецкий 2002: rys. 2; Молчанов 2012: rys. 10; Алфьоров 2012: 32, rys.] doprowadziły do odkrycia prawidłowości w funkcjonowaniu systemu dziedziczenia znaków oraz cech symboliki książęcej charakterystycznej dla poszczególnych gałęzi rodu. Rozwinięciem jest hipoteza o systemie zmian przy przechodzeniu rodowej symboliki z ojca na syna, w którym najstarszy syn zmieniał w marce ojca kształt trzonu, a młodszy modyfikowali kolce dwuzębu lub trójzębu. Prosta forma dwuzębnego symbolu, używana przez trzy pierwsze pokolenia Rurykowiczów, została przekształcona w trójzęb przez Włodzimierza Światosławicza i stosowana w modyfikowanych formach przez jego synów i wnuków. W siódmym pokoleniu władców marka książęca została pozbawiona trójkątnej osady trzonu, powrócił też znak dwuzębny zastosowany przez Władimira Wsiewołodowicza. W kolejnych szerokie kolce zastąpiono wąskimi [Белецкий 2012] i takie cechy symbolu Rurykowiczów widoczne są na plombach znalezionych w Drohiczynie. Pomimo braku powiązania bardzo

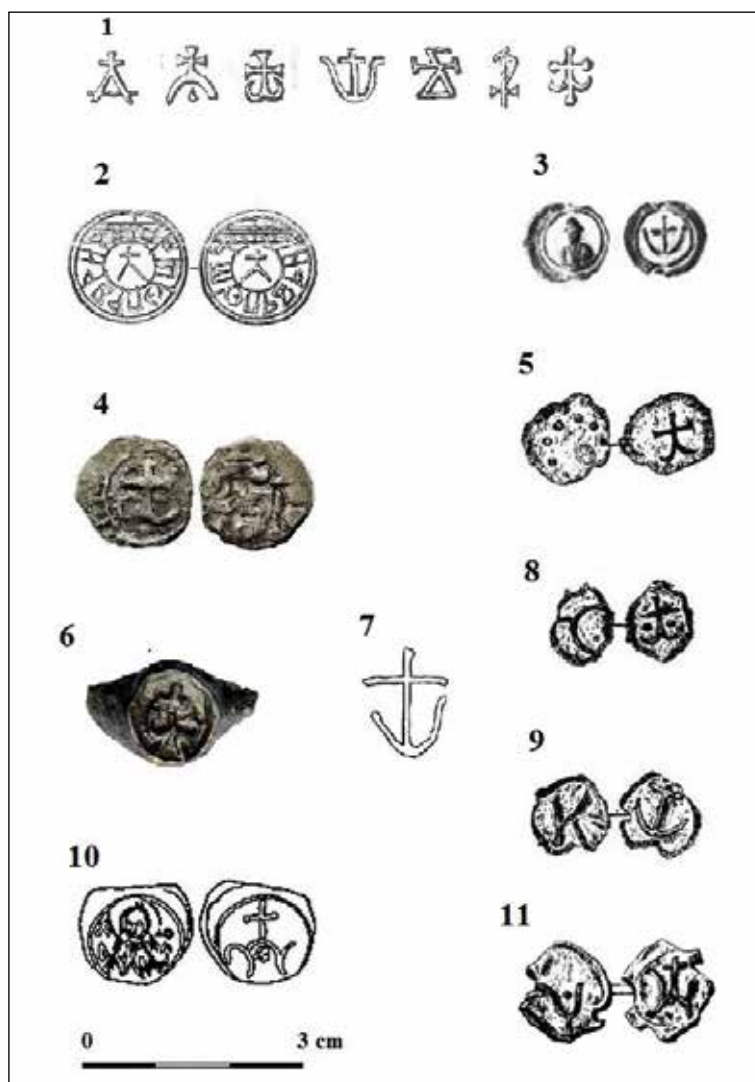
¹⁹ Jego córka poślubiła Lubarta (Dimitra) Gedyminowicza.

²⁰ Na obecnym etapie identyfikacji symboliki Rurykowiczów nie można określić, czy odchylenie trzonu na marce książęcej miało jakiekolwiek znaczenie heraldyczne.

Ryc. 8. Moneta księstwa suzdalsko-niżnegorodskiego z drugiej połowy XIV w. (2). Pieczęć Izjasława (Dimitriij) Jarosławicza z przedstawieniem dwuzębu herbowego znaleziona we wsi Markowce, rej. bobrowski (3). Ołowiana surówka z odciskami plombownicy z Połocka (7). Plomby z Połocka (5) i Drohiczyzna (2, 4, 6, 8, 10). Ozdobne okucie z symbolem tzw. węzła Salomona, znalezione w Czermnie, woj. lubelskie (9) [wg Bołsunowski 1895; Янин 1970; Андрощук 2009; Алфёров 2010; Артюхин 2012; Katalog zabytków 2012; foto L. Pawlata (2)]

Fig. 8. Coin associated with Suzdal-Nizhegorodsky principedom, dated to the second half of the 14th century (2). Iziaslav (Dmitry) Yaroslavovich's seal with a representation of bident, found in the village of Markovce, Bobrovsky District (3). Lead pieces with impressions of sealing pliers from Polotsk (7). Seals from Polotsk (5) and from Drohiczyn (2, 4, 6, 8, 10). Decorative metal bar with the symbol of the so-called Solomon's knot, found in Czermino, Lublin Voivodeship (9) [acc. Bołsunowski 1895; Янин 1970; Андрощук 2009; Алфёров 2010; Артюхин 2012; Katalog zabytków 2012; photo by L. Pawlata (2)]

Ryc. 9. Grupa znaków z rozwiniętym motywem krzyża na plombach (1) i plomby z Drohiczyzna (5, 7, 8, 9, 11). Matryca pieczęci ze Smoleńska (2) datowana na XV – początek XVI w. Plomba z końca XI – początku XII w. znaleziona w Mińsku (3). Moneta-czekanka z lat 80. XIV w. należąca do księcia Aleksandra Patrikiewicza z księstwa starodubskiego (4). Pierścień znaleziony w Czermnie, woj. lubelskie (6). Symbol na fasadzie cerkwi św. Pantelejmona w Haliczu (7). Pieczęć ołowiana nr 302a znaleziona w Nowogrodzie (10) [wg Bołsunowski 1895; Musianowicz 1958; Янин 1970; Штыхов 1978; Вуйцик 1996; Станюкович, Авдеев 2007; Каталог зabytków 2012; www.rusmoneta.ru]

Fig. 9. Signs with the motif of cross on seals (1) and seals from Drohiczyn (5, 7, 8, 9, 11). Seal matrix from Smolensk (2), dated to the 15th century - beginning of the 16th century. Seal dated to the end of the 11th-12th century, discovered in Minsk (3). Labelled coin (tchekanka) from the 1380s, which belonged to prince Aleksandr Patrikeyevich of Starodubsky principdom, found in Czermino, Lublin Voivodeship (6). Symbol on the façade of Saint Pantaleon' Orthodox church in Halych (7). Lead seal no. 302a from Novgorod (10) [acc. Bołsunowski 1895; Musianowicz 1958; Янин 1970; Штыхов 1978; Вуйцик 1996; Станюкович, Авдеев 2007; Каталог зabytków 2012; www.rusmoneta.ru]

wielu form dwuzębów i trójzębów z ich właścicielami rysują się pewne prawidłowości w używaniu charakterystycznych cech znaków przez poszczególne linie rodu. Jurij (Georgij) Dołgorukij i potomkowie starszego syna stosowali trójząb o dzwonowatej formie, a młodszy synowie podobny symbol dwuzębu. Wśród następców Wsiewołoda (Dimitra) Bolsze Gniazdo pojawia się hakowata forma znaku. Synowie Wszesława (Dawida) Wieszczege, w linii książąt połockich, jeszcze w ósmym pokoleniu kontynuowali symbolikę trójzębnego godła, podobnie jak linia Rościszawiczów halickich. Książęta z linii turowo-pińskiej, potomkowie Izjasława, prawdopodobnie rozwijali kotwicopodobną formę trójzębu o rozrośniętej podstawie. Następcy Światosława w linii Dawidowiczów Czernihowskich i Olegowiczów używali symboli dwu- i trójzębnych, w tym formy prostokątnej ze zdegenerowanym kolcem środkowym. Marki dwuzębów o wywiniętych i modyfikowanych kółkach, których stosunkowo dużo wystąpiło na plombach typu drohiczyńskiego, należą do potomków Mściława Wielkiego z wołyńskiej i smoleńskiej linii Monomachowiczów. Bardzo obszerna problematyka kwalifikacji i chronologii emblematów książęcych występujących na plombach jest tematem do osobnego omówienia. Ich najpełniejszą klasyfikację przedstawił S.V. Beleckij [Белецкий 1999].

Znaki antropo- i zoomorficzne

Wraz ze znakiem książęcym często współwystępują przedstawienia postaci świętych (M-2 szt.; B-23, 784, 786). Obraz świętego w nimbie oznacza chrzestnego patrona właściciela pieczęci. Może symbolizować patrona kościoła lub klasztoru pod wezwaniem tego świętego. Znak książęcy świadczy o tym, że pieczęć należała do osoby mającej pełnomocnictwo władcy nad określonym terytorium bądź w określonej dziedzinie prawa [Белецкий, Крымов 1990: 240, rys. 4; Белецкий 2001: 27n.]. Liczne znaleziska pieczęci reprezentujące książęcych *posadników* są charakterystyczne zwłaszcza dla Nowogrodu Wielkiego. Reprezentowały one lokalnych i zamiejscowych władców w tym największym centrum handlowym Rusi Kijowskiej [Янин 1970: 141n.; Молчанов 1974: 20; 1987: 27n.; Белецкий, Крымов 1990: 234n.; Белецкий, 2001: 64n.]. Plomby noszące na obu stronach wizerunki świętych są powtórzeniem systemu oznaczania obowiązującego na jednym z rodzajów pieczęci [Алфьоров 2010: 23, il. 3], znanym również z drohiczyńskich zbiorów N.P. Avenariususa (ryc. 2: 7). Przedstawienia pełnych postaci są nieliczne (A-27).

Stałość pewnych motywów w sztuce ikonowej utrudnia jednoznaczną identyfikację postaci patronów chrzestnych władców. Świętych rycerzy przedstawiano w podobnych zbrojach, wzorowanych na bizantyńskich pancerzach. Było to efektem kanonu prezentowania zasadniczych cech postaci z bezwzględną dokładnością [Tomalska-Kosińska 1988: 94–96, 102–103]. Rzadkie są przedstawienia profilowe (B-25, 201)²¹.

Zwraca uwagę licznie występująca w Drohiczynie grupa plomb z przedstawieniem popiersia osoby z nakryciem głowy na jednej i orła z głową zwróconą w lewo na drugiej stronie (T-1; B-21, 22, 781, 783; P-2: 12, 3: 19, 20, 24, 30, 4: 9, 5: 15; M-23 szt.). Brak typowego nimbu dookoła głowy postaci pozwala uznać ją za przedstawienie osoby księcia lub jego przedstawiciela. W ikonografii książęta często wyobrażani są w nakryciach głowy – szyszakach kołpakowych czy też w kołpakach obszytych futrem [Tomalska-Kosińska 1988:

²¹ Nie mogły one prezentować postaci świętych ze względu na obowiązujące zasady przedstawień ikonograficznych [por. Алфьоров 2010: 25, il. 13].

103]. Plomba z identycznym zestawem znaków pochodzi z Lubowy [Bołsunowski 1897: 230, nr 1001].

Do znaków antropomorficznych należy zaliczyć symboliczne wizerunki twarzy (T-14; L-9, 13; A-9, 48; B-31, 526, 635, 767, 772, 891; P-2: 16, 20, 4: 16, 5: 17; Li-18). Współwystąpiły one w parze z wyobrażeniem krzyża modyfikowanego półksiężycami, literą „A” oraz jednym ze znaków książęcego dwuzębu (ryc. 6: 2).

Do znaków tej grupy zaliczono również symbole dłoni i ręki. Symbol dłoni trzymającej zwój (*prawodawca*) zarejestrowano na plombach znalezionych w Drohiczynie (B-20; L-16; A-46; P-4: 27). Wystąpił on w parze z lustrzanym symbolem „3” w kolistym otoku (ryc. 13: 2, 4). W 2006 r. w Nowogrodzie odnaleziono rzeźbione drewniane zwieńczenie nieokreślonego przeznaczenia w formie lewej ręki trzymającej zwój²² (ryc. 13: 1) [Топопова et al. 2007]. Zwój jako symbol Pisma Świętego należy do insygniów kilku świętych oraz przedstawienia Chrystusa-Emanuela, znanego w ikonografii wschodniochrześcijańskiej od VI w. [Spruta 2008: 175–176].

Na niektórych większych plombach i pierścieniach znalazł się symbol otwartej dłoni (ryc. 13: 5–8). Był także na pieczęciach nowogrodzkiego *tiuna* Piotra [Янин, Гайдуков 2000: rys. 48], a przetrwał w użyciu do XV w. [Станюкович, Авдеев 2007: tabl. 16: nr 63]. W Nowogrodzie znaleziono 112 pierścieni z wyobrażeniem ręki (dłoni) – wystąpiły one w warstwach z końca XII–XIII i końca XIV w. Pierścień z taką symboliką znane są wśród znalezisk zabytków zachodnioeuropejskich, ale nie są rzadkie również w grodach staroruskich. W Gorodcu nad Wołgą taki okaz znaleziono w warstwie XIII–XIV w. [Седова 1981: 135, ris. 51: 19–23; Янин 2008: ris. 68: 2–3, 7–8].

Nawet najbardziej nietypowe znaki z plomb drohiczyńskich znajdują swoje odpowiedniki w zbiorze symboli własnościowych na Rusi Kijowskiej.

Wyobrażenie zwierząt dość często występuje na ruskich pieczęciach (ryc. 10: 6, 8, 11, 12) i plombach (ryc. 10: 2, 4, 5, 7, 9, 10, 13). Przedstawienia zwierząt, ludzi, ptaków i fragmentów postaci uznano za symboliczne oznaczenie nazwiska lub herbu właścicieli i/lub kupców [Станюкович, Авдеев 2007: 40, рис. 1, 7, 14, 16; 3, 11; табл. VIII, 29, 32, 33, IX, 34, 35, XIX, 81, XXII, 107A, 107B, 109]. Znakiem bojarskim mógł być symbol znajdujący się na pierścieniu znalezionym w Starej Riazani. Przedstawiał on zwierzę podobne do lamparta [Чернов 1980: 550n.; Макарова 1988: 246]. Oleksandr Alf'orov zwraca uwagę na grupę znaków z wyobrażeniami ptaków i lwów. Widzi w nich przejaw formowania się heraldyki ziemskiej i rodowej zachodnich ziem Rusi. Kawka była herbem Halicza najpóźniej od początku XIV w., lew zaś herbem dynastii Romanowiczów i Królestwa Rusi najpóźniej od połowy XIV w. [por. Алфьоров 2010: 23, il. 8]. O niepowszechnym znaczeniu tej symboliki świadczy występowanie znaków na pierścieniach pieczętnych i bogatej biżuterii [Седова 1997: tabl. 59: 6, 30, 38–40, 44]. Symbolika zoomorficzna umieszczana była nawet na dnach glinianych naczyń [Розенфельдт 1997: tabl. 18: 36, 46–47] jako efekt realizacji specjalnych zamówień na rzecz zarządcy/namiesznika.

Wizerunki ptaków występowały w kulturze średniowiecznej Rusi w dwóch ujęciach – z rozpostartymi skrzydłami *en face* oraz z profilu. Wyobrażenie orła z głową zwróconą w lewo, nawiązujące do godła państwa polskiego, jest bardzo popularne wśród plomb znalezionych w Drohiczynie (T-1; B-21, 22, 781, 783; P-2: 12, 3: 19, 20, 24, 30, 4: 9, 5: 15; M-23 szt.). Cechy jego prezentacji są jednak nieco inne niż występujące w heraldyce wczesnopiastowskiej. Motyw

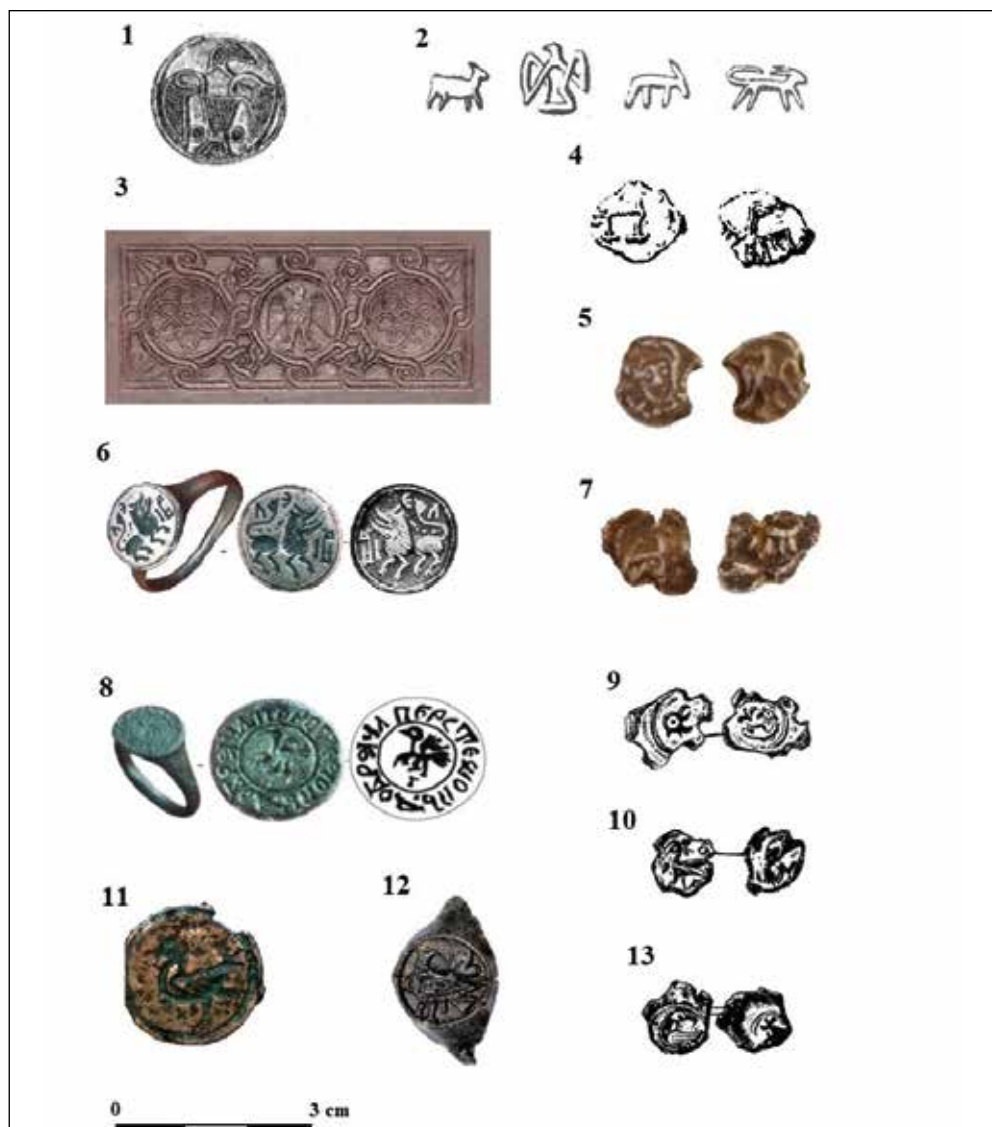
²² Decydującym elementem takiej interpretacji jest długość obiektu oraz sposób jego umieszczenia w dłoni.

drapieżnego ptaka z rozpostartymi skrzydłami (orła, sokoła) był szeroko rozpowszechniony w zachodniej Europie. Wiele analogii znajduje również w sztuce wschodniej i bizantyńskiej, poprzez którą rozpowszechnił się na Rusi. Przynależność symboliki do grupy znaków o szczególnym znaczeniu przysługujących rodzinie książęcej potwierdza jej występowanie na pierścieniach pieczętnych [Лавыш 2009: 177, rys. 6: 4, 5]. Najwierniejsza analogia do sylwetki orła umieszczonej na plombach typu drohiczynskiego znajduje się na kamiennym parapecie książęcego chóru Sofii Kijowskiej (ryc. 10: 3). Umieszczono go nad portretem Włodzimierza Światosławicza, na którym książę ubrany jest w płaszcz spięty medalionami z wizerunkami orłów. Znak ten zaliczono do symboli państwowych Rusi Kijowskiej [Висоцьки 1994: 115n.; Нікітенко, Корнієнко 2011: 143]. Omawiany symbol umieszczono także na srebrnym, pozłacanym pierścieniu, znalezionym w skarbie z końca XII–XIII w., zdeponowanym w latach 1256–1257 na terenie grodziska w Nowogrodzie Wołyńskim (latopisowy Vozvâgl') [Іванченко 2016: 81, ris. 7, 8]. Charakterystyczne jest, że występuje on prawie wyłącznie na plombach znalezionych w Drohiczynie [Пєпхавко 2006: 241] w zestawieniu z popiersiem (ryc. 10: 5). Wyróżnia się tu plomba ze zbiorów Avenariususa, na której skrzydła orła są bardziej rozpostarte, a głowa zwrócona w prawo (A-19). Współwystąpiła ona wraz ze słabo czytelną marką dwuzębu książęcego (ryc. 10: 4). Bardzo podobny symbol, prawdopodobnie pochodzenia bizantyńskiego, umieszczony został na brązowej zawieszce znalezionej w Nowogrodzie (ryc. 10: 1) i datowanej na drugą połowę X w. Analogię znajdujemy na uznanym za najstarszy pierścieniu pieczętnym z Nowogrodu, a także na wielu stanowiskach datowanych od IX po XIII w. [Седова 1981: 37, 137, ris. 12: 2, 50: 13]. Wydaje się, że symbolika ta reprezentuje jedną z najstarszych tradycji wśród znaków na plombach typu drohiczynskiego.

Pośród znaków na matrycach pieczętnych oprócz orła występuje symbol uznany za koguta [Станюкович, Авдєєв 2007: 45, ris. 1, 1; 2, 12; tabl. III, 12, IX, 37; XI, 48]. Charakterystycznym znakiem pojawiającym się na plombach jest sylwetka ptaka, często wpisana w okrąg, z odwróconą do tyłu głową i rozpostartym ogonem (ryc. 10: 9). To zarejestrowane na plombach z Drohiczyna (B-26, 27, 178) przedstawienie pojawia się często w sztuce bizantyńskiej i na Rusi Kijowskiej w XII–XIII w. O niepowszechnym znaczeniu tej symboliki świadczy jej występowanie na cennej (pozłacanej) biżuterii [Лавыш 2009: 176, ris. 2: 2, 4, 6: 2]. Sylwetkę ptaka w takim ujęciu, nawiązującym do wyobrażeń z herbu Halicza, znajdujemy też na pierścieniach odkrytych na terenie Lubelszczyzny (ryc. 10: 11, 12) [Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009: 100, ryc. 11: 5, 8; Katalog zabytków 2012: tabl. II.19: 3, 16]. Wyobrażenia zwierząt i ptaków były używane w symbolice pieczęci nowogrodzkich urzędników i hierarchów. Sylwetka czworonożnego zwierzęcia jest charakterystyczna dla znaku wielkksiążęcego namiestnika Semen (ryc. 10: 6) [Янин, Гайдуков 2000: rys. 40; 2002: ris. 27, 28].

Znaki literowe

Przyjmuje się, że symbole literowe są najprawdopodobniej inicjałami imion lub nazwisk kupców lub/i właścicieli towaru. Ze względu na uniwersalność takiego znaku nie można określić jego chronologii bez porównania ze współwystępującą marką mającą sprecyzowane datowanie. Taki sam symbol pojawiający się na innych plombach można uznać za reprezentujący jednego właściciela pod warunkiem zidentyfikowania cech tego samego

Ryc. 10. Plakietka pochodzenia bizantyńskiego znaleziona w Nowogrodzie (1), datowana na drugą poł. X w. Symbole zwierzęce na plombach (2) oraz plomby znalezione w Drohiczynie (4, 5, 7, 9, 10, 13). Kamienna płyta z chóru soboru sofijskiego z Kijowa z drugiego dziesięciolecia XI w. (3). Pierścienie pieczętne z Nowogrodu (6, 8) [wg Авенариус 1890; Бољсуновски 1895; Musianowicz 1958; Седова 1981; Янин, Гайдуков 2000; Станюкович, Авдеев 2007; Нікітенко, Корнієнко 2011; Каталог зabytków 2013; fot. L. Pawlata (5, 7)]

Fig. 10. Plaque of Byzantine origin, discovered in Novgorod (1), dated to the second half of the 10th century. Animal symbols on seals (2) and seals found in Drohiczyn (4, 5, 7, 9, 10, 13). Stone slab from the choir of the Cathedral of St Sophia in Kiev from the 1010s (3). Signet rings from Novgorod (6, 8) [acc. Авенариус 1890; Бољсуновски 1895; Musianowicz 1958; Седова 1981; Янин, Гайдуков 2000; Станюкович, Авдеев 2007; Нікітенко, Корнієнко 2011; Каталог зabytków 2013; photo by L. Pawlata (5, 7)]

stempla. Znaki literowe charakteryzujące się odmiennymi cechami stempli należały zapewne do różnych właścicieli. Nie można jednak wykluczyć ich współczesności.

Na plombach znalezionych w Drohiczynie te same pojedyncze litery wystąpiły w różnorodnych wariantach stempla, w tym również stempla lustrzanego. Sposób oznaczania znaków literowych, utrwalony przez system piśmiennictwa funkcjonujący na zwitkach kory brzozonej, używany był z niewielkimi zmianami w ciągu wielu stuleci (tabl. 1) [por. Янин, Зализняк 2000: 10–67].

Wygląd poszczególnych symboli literowych z ołowianych plomb znajduje ściśle odpowiedniki wśród znaków cyrylicy naniesionych na „gramotach” brzozowych. Nie stwierdziłem współwystępujących symboli, które można by uznać za znaki interpunkcyjne. Zbliżone do nich są występujące samodzielnie znaki rozdzielające lub tzw. mieta [Медынцева 1997: tabl. 88, 89; Pietkiewicz 2014: 92–99]. Wśród znaków na plombach z Drohiczyna N.P. Avenarius wyróżnił znaki alfabetu cyrylicy powtarzające się nieraz wielokrotnie: Б, В, Д, Ж, З, И, К, Л, М, Н, О, П, Г, Т, Ф, Ц, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ю [Авенариус 1890: 13, tabl. II, III, rys. 11]. Stosunkowo często występują także znaki: А – *yus*, Ъ – *yat* (wersja lustrzana) oraz Ч. W materiale ze zbiorów podlaskich zarejestrowano pojedyncze znaki alfabetu cyrylicy w wersji pisma obowiązującej na gramotach brzozowych: А, Р і С.

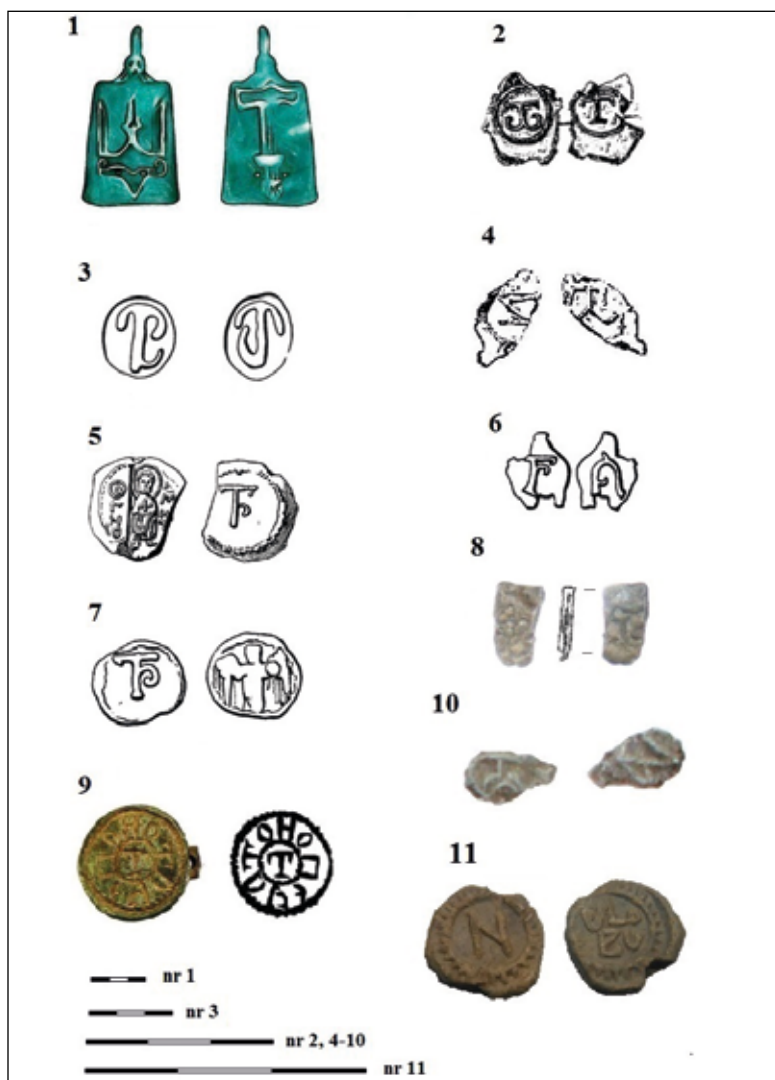
Symbole alfabetu cyrylicy, powszechnie występujące na plombach ołowianych, zostały zaklasyfikowane przez V.B. Perhavko do jednej grupy znaków (nr 21). Na dnach naczyń rejestrowano raczej rzadko. Takie znaki garncarskie odnotowano w: Zwenigrodzie (И, Р), Stupnicy (Я), Korszewie (А, В, Д, Ж), Przemyślu i Lenkowcach (Ж), Peresopnicy (П), Czornicewie (С), Łucku (Е) oraz w Haliczu (И) [Leski 1937: 109, rys. 3; Гупало 2001: 34]. Zasadniczo wytwórczość ceramiki prowadzona była na rynek miejscowy, jednak uniwersalność i szerokie zastosowanie tej emblematyki uniemożliwiają wyciągnięcie szczegółowych wniosków. Uważa się również, że pojawiające się na plombach litery alfabetu były stosowane w celu określenia nazwy znaku: А – *az*, S – *zelo*, Z lub З – *ziemlâ*, Ч – *červ*, Ъ – *er* [por. Алфьоров 2010: 23]. Sposób przedstawiania liter na poszczególnych plombach pozostaje w związku z ewolucją znaków cyrylicy na przestrzeni wieków i nosi tu walor chronologiczny, potwierdzony datowaniem stratygraficznym [por. Янин, Зализняк 2000: 10–67; Pietkiewicz 2015: 102–105, 224–236].

Bardziej złożona jest symbolika litery Т, która wystąpiła na plombach typu drohiczyńskiego zarówno w postaci czystej, jak i modyfikowanej. Znak ten znalazł się na płaskich, trapezowatych zawieszkach ze srebra i miedzi znalezionych w Nowogrodzie. Uważa się, że należały one do namiestników reprezentujących władcę poza jego siedzibą. Współwystępują na nich znaki Włodzimierza Światosławicza i inne przypisywane jego synom (rys. 7: 1) [Белецкий 2004: nr 29, 34, 42, 43, 53; 2012: 444n., rys. 11: 1–2]. Chronologicznie odnoszone są do X – pierwszej ćwierci XI w. [Михеев 2014: 59]. Symbole litery Т, modyfikowanej przez odgięcie nóżki, wystąpiły na cegłach soboru Spasskiego (rys. 7: 3) w Nowogrodzie Siewierskim, obw. czernihowski [Раппапорт 1985: 87, ris. 4]. Plomby z podobnym znakiem znaleziono w Drohiczynie (Т-1?; P-3: 9, 4: 11; M-6 szt.). Zwraca uwagę jedna z odmian znaku posiadająca odrostki przy nóżce (P-4: 7). Symbole modyfikowanej litery Т wystąpiły na ikonie Dimitra Sołuńskiego z soboru Uspeńskiego grodu Dimitrow. Uważa się, iż przedstawiona jest tu postać Wsiewołoda (Dimitra) Bolsze Gniazdo. Taki znak umieszczony został na pieczęciach z przedstawieniem św. Dimitra Sołuńskiego na jednej i archanioła Gabriela na drugiej (rys. 7: 5, 7). W inskrypcji

Ryc. 11. Moneta księcia Jurija Światosławicza, władcy smoleńskiego z lat 1401–1407 (1) oraz plomby ze Smoleńska (5), Równa (11), obwodu lwowskiego (3), rówieńskiego (8), nieokreślonych lokacji na Ukrainie (9) i Białorusi (7). Matryca pieczęci znalezionej na Ukrainie (10) [wg Авенариус 1890; Саввов 2004; Михеев 2014; shulika –www.evpatorg.com; listopad – www.evpatorg.com; fot. L. Pawlata (4, 6)]

Fig. 11. Coin of Yuriy Svyatoslavich, ruler of Smolensk in 1401–1407 (1) and seals from Smolensk (5), Rivne (11), Lviv Oblast (3), Rivne Oblast (8), unidentified locations in Ukraine (9) and Belarus (7). Seal matrix found in Ukraine (10) [acc. Авенариус 1890; Саввов 2004; Михеев 2014; shulika - www.evpatorg.com; listopad - www.evpatorg.com; photo by L. Pawlata (4, 6)]

Ryc. 12. Srebrna zawieszka z cmentarzyska Rożdiestweno, obw. sanktpetersburski, Rosja (1). Znaki na ceglach soboru Spasskiego w Nowogrodzie Siewierskim (3). Pieczęcie znalezione w Nowogrodzie (5, 7). Plomba ze znakiem Wsiewołoda (Dimitrija) Bolsze Gniazdo (6). Plomby z Drohiczyzna (2, 4, 8, 10). Plomba (?) z Ukrainy ze skróconą sentencją napisu „благодари рабу своему...” (11). Matryca pierścienia pieczętnego z m. Puszczino, obw. moskiewski (9) datowana na XV w. [wg Авенариус 1890; Болсуновски 1895; Янин 1956; Раппапорт 1985; Белецкий 2004; Станюкович, Авдеев 2007; shulika – www.evpatorg.com; fot. L. Pawlata (8, 10)]

Fig. 12. Silver pendant from Rozhdestveno cemetery, Leningrad Oblast, Russia (1). Marks on the bricks of Spassky Cathedral in Novgorod Seversky (3). Seals discovered in Novgorod (5, 7). Seal with the sign of Vsevolod (Dmitry) the Big Nest (6). Seals from Drohiczyn (2, 4, 8, 10). Seal (?) from Ukraine with abbreviated inscription „благодари рабу своему...” (11). Signet ring matrix from Pushchino, Moscow Oblast (9), dated to the 15th century [acc. Авенариус 1890; Болсуновски 1895; Янин 1956; Раппапорт 1985; Белецкий 2004; Станюкович, Авдеев 2007; shulika – www.evpatorg.com; photo by L. Pawlata (8, 10)]

ДИМИТr koncówka litery T posiada odrostek z prawej strony, przez co upodabnia się do tego znaku [Янин 1956: 10n., ryc. 4; 5: 1]. Wśród zabytków drohiczyńskich zarejestrowano plombę z takim symbolem, współwystępującą z marką Rurykowiczów (ryc. 12: 6). Symbolika uznana została za należącą do ojca i syna, podobnie jak na pieczęciach, na których przedstawieni są święci patroni książąt. Na plombach marka Wsiewołoda Bolsze Gniazdo współwystępuje również z wyobrażeniem krzyża [Янин 1956: 15]. O znaczeniu symboliki tej litery świadczą znaleziska sygnowanych pieczęci oraz monet. Na pierścieniu pieczętnym z legendą dookólną ПЕЧАТОНО lub ПЕЧАТАНО centralny znak T jest uznany za monogram lub tamgę. Na innych pieczęciach występują rozwinięte formy centralnego znaku. Litera T w centrum odcisku może oznaczać słowo Тамга lub inicjał właściciela. Te pieczęcie datowano na drugą połowę XV – początek XVI w. [Станюкович, Авдеев 2007: 45, 147, 181, tabl. 23: nr 116]. Niektóre z tych symboli (B-743, M-1 szt.), znane także z Gródka (staroruski Volyn'), pow. hrubieszowski [Wołoszyn 2013: 102, ryc. 7: 5], i Lubowa [Bołsunowski 1897: 231, nr 1011], są bardzo bliskie znakom na XIV-wiecznych monetach Olgierdowiczów, pierwszych książąt litewskich [Хромова 2007: 313; 2010: tabl. 6].

Symbolika litery X (cyrylicka -cha) jest trudna do uchwycenia na plombach jako bliska znakowi krzyża równoramiennej. Wystąpiła wśród znalezisk znajdujących się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, jak również w zbiorach podlaskich (B-15; M-7 szt.), w tym z wygiętymi ramionami (M-2 szt.). Plombę z literą X w kolistym otoku K. Bołsunowski zarejestrował w Lubowie [1897: 230, nr 1010].

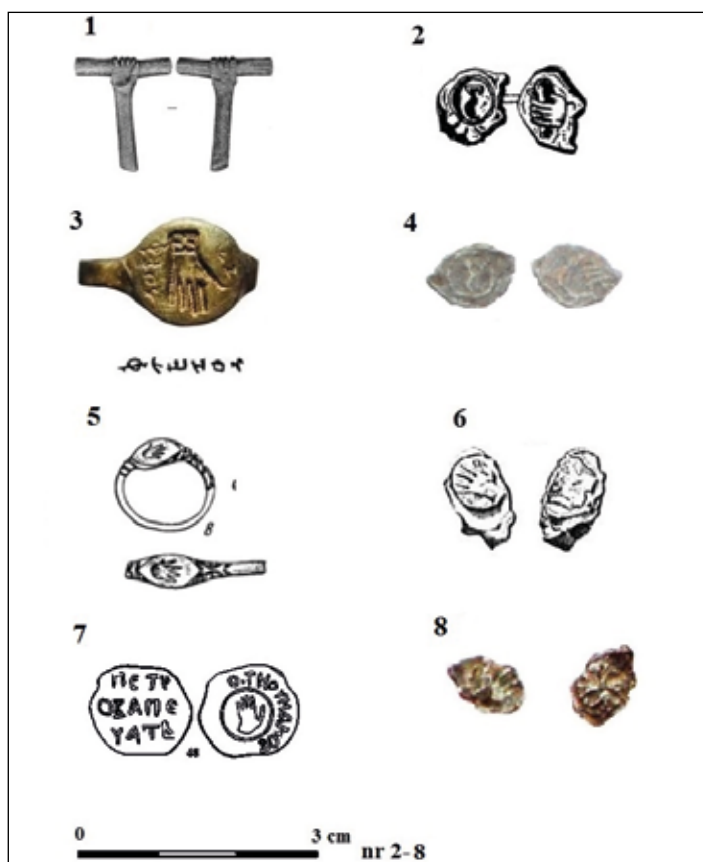
Symbol litery M występuje w wersjach modyfikowanych liniami i punktami umieszczonymi nad i pod nim. Na Białorusi zarejestrowano współwystępowanie zbliżonego znaku (wraz z jednym z dwuzębów Rurykowiczów), który ze względu na ustawienie zbliżony jest do litery 3 (ryc. 11: 8) [www.evpatorg.com].

Litera III umieszczona jest w pozycji odwróconej w odniesieniu do postaci współwystępującej z nią na plombie, a wraz z literą M w stylu symbolu trójzębu bez trzonu (A-27; P-2: 21; M-8 szt.). Litera III w wersji pisma na gramotach upodabnia się bardzo do symbolu trójzębu formy prostokątnej z prostym trzonem. Egzemplarz plomby z takim znakiem pochodzi ze zbiorów Avenariususa (A-28) i występuje z literą M.

Podobne trudności interpretacyjne pojawiają się przy próbach oddzielenia symboliki litery II od podstawowego znaku dwuzębu Rurykowiczów formy prostokątnej. Ostatecznie symbole nawiązujące do ww. liter zostały zakwalifikowane jako znaki książęce grupy (klasy) II i VI, jeżeli posiadają dodatkowe elementy dołączone do formy podstawowej (wyraźny trzon, wygięcie kołców, odrostki i przekreślenia) [por. Белецкий 1999: ris. 22, 26]. Znak zbliżony do litery II występuje również na ceglach cerkwi Borisa i Gleba w Smoleńsku oraz na cokole w Połocku [Сидненко 2003: ryc. 6]. Problemy z identyfikacją symboli napotykanne są także podczas odczytywania modyfikowanych i wadliwie odcisniętych (nieczytelnych) znaków literowych. Zbliżone do litery II znane są m.in. z Drohiczyzna, Nowogrodu i Gorodca. Odmianę modyfikowaną punktami znaleziono w Smoleńsku. Na odwrotnej stronie plomby znajduje się marka zbliżona do litery И, z krzyżykowato przekreśloną jedną lub drugą nóżką uzupełnioną punktami (ryc. 11: 3, 5), traktowana jako forma znaku książęcego [Сидненко 2003: ryc. 5, 7; Саввов 2004: nr 18]. Niemodyfikowana forma znaku (ryc. 11: 3) łączona jest z osobą Izjasława Jarosławicza (zm. 1078 r.) [Анохин 2012]. Współwystępują z nią symbole zbliżone do litery II, uzupełnione punktami są relatywnie młodsze.

Znak zbliżony do litery C w wersji pisanej na gramotach występuje na plombach w pozycji leżącej (P-3; 6, 5; 11, 21; A-20?). Symbol znany jest również z terytorium Białorusi (ryc. 11: 7).

Oprócz znaków cyrylicy I.V. Lučickij wymienia także litery alfabetu łacińskiego [Луцицкий 1892: 73]. Występowanie symboli tego alfabetu na plombach nie jest jednoznaczne. Mogą być one znakami cyrylicy, lustrzanymi odbiciami lub negatywami wadliwie sporządzonego stempla (np. symbol N i И). Valerij Borisovič Perhavko uznał za litery łacińskie symbole R i S [Перхавко 2006: 232–237, tabl. 9], które są mi znane z terenów Ukrainy (obw. rówieński), gdzie S występuje w wersji lustrzanej w parze z literą Ж, zaś R w wersji odwróconej w stosunku do współwystępującej litery Д (ryc. 11: 11).

Ryc. 13. Drewniane zwieńczenie ze Starej Rusy k. Nowogorodu (1). Plomby znalezione w Drohiczynie (2, 4, 6, 8). Pieczęć Prokofeвича z lat 1463–1478 (3). Pierścień z symbolem dłoni (5). Pieczęć ołowiana nowogrodzkiego tiuna Piotra (7) [wg Авенариус 1890; Вољсуновски 1891; Янин, Гайдуков 2000; Станюкович, Авдеев 2007; Торопова et al. 2007; fot. L. Pawlata (4, 8)]

Fig. 13. Wooden part of an unidentified object from Staraya Russa near Novgorod (1). Seals from Drohiczyn (2, 4, 6, 8). Seal of Prokofevič from 1463–1478 (3). Ring with the hand symbol (5). Lead seal of Novgorod deputy Peter (7) [acc. Авенариус 1890; Вољсуновски 1891; Янин, Гайдуков 2000; Станюкович, Авдеев 2007; Торопова et al. 2007; photo by L. Pawlata (4, 8)]

Tabela 2. Zestawienie symboli opartych na bazie krzyża/swastyki/trykwetru w różnych fazach modyfikacji znaku podstawowego (od 1 do 5) wyodrębnionych wśród plomb znalezionych w Drohiczynie

Table 2. Symbols based on the cross/swastika/triskelion at different stages of modification of the basic character (from 1 to 5) identified among seals from Drohiczyn

1	
2	
3	
4	
5	

Tabela 3. Zestawienie symboli geometrycznych w różnych fazach modyfikacji znaku podstawowego (od 1 do 5) wyodrębnionych wśród plomb znalezionych w Drohiczynie

Table 3. Geometric symbols at different stages of modification of the basic character (from 1 to 5) identified among seals from Drohiczyn

1	
2	
3	
4	
5	

Niepospolite znaczenie niektórych symboli literowych podkreśla ich obecność na pieczęciach i sygnowanych nimi monetach. Symbol litery ϕ znajduje się na jednej stronie ołowianej pieczęci nr 358. Na drugiej jest postać archanioła z włócznią w lewej ręce i sferą w prawej. Uważa się, że pieczęć ta należy do nieznanego księcia [Янин, Гайдуков 1998: 151]. Niejasna jest też symbolika niektórych znaków, które można uznać za litery alfabetu cyrylicznego, występujące w formach przedstawień znanych z dokumentów piśmiennictwa na korze brzożowej. Znak litery B usytuowany jest w pozycji leżącej w stosunku do marek książęcych znajdujących się na odwrotnej stronie. Do litery C nawiązuje symbolika półkola. Nie można jej jednak zakwalifikować do grupy znaków literowych ze względu na odmienną formę w stosunku do występujących w dokumentach pisanych. Symbol zbliżony do litery Ч (A-31; B-313) nawiązuje do książęcego dwuzębu formy dzwonowatej i tak bywa interpretowany [Белецкий 1999: 302, рис. 11, 16, 24]. Wystąpił na plombach ze Starej Ładogi [Перхавко 1996: 224, рис. 2]. Niezbyt pewna jest również możliwość jednoznacznej klasyfikacji znaku nawiązującego z jednej strony do symbolu litery B, a z drugiej do marki książęcej o formie hakowatej (B-209) [Белецкий 1999:

рис. 24]. Wśród różnych przedstawień litery H występuje także ta nawiązująca formą do znaku „trzy strzały”. Pieczęć z takim herbem znaleziono ostatnio na Ukrainie (ryc. 11: 10).

W stosunku do starszych znalezisk istnieją niekiedy poważne wątpliwości dotyczące wzajemnego sytuowania awersu i rewersu publikowanego zabytku [por. Jodkowski 1948: nr 2, 12 – ryc. dolna]. W dostępnym materiale nie wyróżniłem symbolu cyrylickiej litery Г oraz Э, które znane są ze znalezisk na Ukrainie, w obw. rówieńskim (ryc. 11: 9).

Znacznie rzadziej stwierdzono występowanie inskrypcji składających się z dwu, trzech znaków. Po obu stronach plomby z Lubowa znalazły się inskrypcje łacińskie RO i IS [Bołsunowski 1897: 230, nr 1007]. Wśród znaków pochodzących z Drohiczyna zidentyfikowano pojedyncze składnie liter IC, ГП, ГБ (lub ГЪ), ЪЗ? (M-2 szt.; B-34, 162, 182; P-4: 30, 5: 26). Pośród znalezisk z terenu Ukrainy znajdują się plomby z inicjałami БЛ, ЪО [shulika – www.evpatorg.com], z Białorusi zaś H.3 (lustrzane) [listopad – www.evpatorg.com]. Obecność inskrypcji literowych na plombach potwierdzają znaleziska z Białorusi i Ukrainy. Wyróżniono tam nawet jeden typ plomby z literą N na jednej i napisem БЛАГО (skrót znanej sentencji) na drugiej stronie (ryc. 12: 11), przypisywanym Izjasławowi (Dimitrowi) Jarosławiczowi [Анохин 2012: nr 77]. Niektóre litery alfabetu cyrylicckiego połączone są w znaku z uzupełniającymi elementami upodabniającymi do składni literowej (np. ІЖ). Chronologia poszczególnych znaków jest trudna do ustalenia i najpewniej występowały one na plombach przez cały okres ich funkcjonowania. Niemniej niektóre z nich zostały wydutowane przez współwystępujący symbol książęcy; prosta litera Ж o podgiętych lekko ramionach, w otoku perełkowym, znajduje się na plombie Jaropołka (Piotra) Izjasławicza (1054–1087), N w specyficznym, ząbkowanym otoku współwystępuje z trzema równoległymi kreskami na plombie Ingwara Jarosławicza (1152–1220) [Анохин 2012: nr 206, 208].

Symbole graficzne

Bardzo rozwinięta i zróżnicowana jest grupa znaków graficznych, do której zaliczono formy geometryczne oparte na bazie krzyża, koła, trójkąta i kwadratu oraz symboliczne, przedstawiające schematyczne obrazy różnych przedmiotów [Pawlata 2010: 169]. Symbole geometryczne i ich przekształcone formy były najbardziej rozpowszechnionymi znakami własnościowymi używanymi przez rzemieślników do oznaczania wytwarzanego przez nich towaru. Najbardziej znane są marki umieszczane na dnach naczyń glinianych.

Jednym z najprostszych, najbardziej popularnych i rozpowszechnionych symboli jest krzyż [Штыхов 1978: 125, ris. 5]. Jego umieszczenie na pieczęci wskazuje na umocnioną prawem pozycję osoby występującej jako przedstawiciel władzy [Белецкий 2001: 27n.]. Symbolika krzyża przedstawiana była na plombach w różnorodnych wersjach: krzyża kotwicznego, greckiego, jerozolimskiego, łacińskiego, maltańskiego, a także swastyki i form pochodnych.

Krzyż kotwiczny występuje w szeregu wersji, również na monetach. Z rozwiniętą podstawą, nawiązując do książęcego trójkębu o rozrośniętych kółkach zewnętrznych, przez niektórych badaczy uznany został za znak książęcy [por. Шаповалов 1997: 204–210; Хромова 2010: 34n., tabl. 6]. Cechą tej symboliki jest współwystępowanie na bullach ołowianych w parze z popiersiem świętego. Wystąpił na pieczęciach nr 324 i 325 (ryc. 7: 1) wraz

z wyobrażeniem brodatego wojownika – św. Fiodora Tirona²³. Pieczęcie z przedstawieniem postaci świętego i krzyża na drugiej stronie (grupa II/2) uznawane są za książęce [Лучицкий 1892: 73; Белецкий 2003: 279n.]. Niektórzy badacze uważają, że symbole te nie należą do grupy znaków rodowych Rurykowiczów [por. Белецкий 2012: 434, przyp. 2]. Wyniki badań wykopaliskowych Chersonesu potwierdzają również powszechne używanie tej symboliki. W dzielnicy ruskich kupców chrześcijańskie kramy z IX–XII w. były często zdobione tego rodzaju krzyżami, rytymi w kamieniu i uzupełnianymi ornamentem roślinnym [Шаповалов 1997: 207, rys. 12]. Symbol rozrośniętego trójzębu zawiera współczesny herb staroruskiego grodu Szack. W swojej oficjalnej heraldyce jako pierwsi użyli go synowie Jaroslava Mądrego – Vsevolod i Iziaslav (1024–1078). W Szacku znaleziono pieczęcie ich potomków: Włodzimierza Monomacha i Światopołka Izjasławicza [Демедюк 2015]. Symbol ten zidentyfikowano także na kilku plombach odnalezionych w Drohiczynie (A-38; B-36b; M-1 szt.) wraz z przedstawieniem popiersia świętego lub schematycznym wyobrażeniem twarzy (ryc. 6: 4, 7: 2).

Prosty krzyż o rozrośniętej podstawie wystąpił na plombach znalezionych w Starej Ładodze (grupa II/6 – jedna z plomb z identycznym znakiem odcisniętym z obu stron) i datowanych na okres przedmongolski (ryc. 7: 4). Poszczególne odmiany znaku różnią się formą krzyża oraz liczbą i usytuowaniem odrostków bocznych kolców. Taka symbolika nie jest zbyt rozpowszechniona na ołowianych markach. Zarejestrowano ją w Gorodiszczu [Erszevskij 1987: 52] i w Połocku, gdzie wystąpiła w parze z popiersiem nieznanego świętego [Штыхов 1978: 115, rys. 60: 4]. Brak takich plomb sygnalizowano w Drohiczynie [Кирпичников, Белецкий 2006: 37, ris. 12: 63]. Są one precyzyjnie wykonane i bardziej okrągłe – być może pełniły inne funkcje: pieczętowano nimi korespondencję lub bardzo cenne towary. Pokrewne stylistycznie są symbole rozrośniętego trójzębu książąt linii turowo-pińskiej z szóstego i siódmego pokolenia Rurykowiczów – Izjasława Jarosławicza i jego syna Mścisława. W obu przypadkach środkowy kołec zwieńczony jest półksiężycem, a oba znaki różnią się drobnymi modyfikacjami kolców. Nie wiemy natomiast, jak potoczył się rozwój marki książęcej w kolejnych pokoleniach książąt tej linii rodu.

Krzyż łaciński sześciokońcowy występuje na pieczęciach nr 334 i 335 (ryc. 7: 3, 5) w parze z popiersiem świętego (grupa II/2) [Янин 1970: tabl. 29: 334 i 335]. Symbolika tego rodzaju jest szczególnie liczna na plombach z Nowogrodu, Dubny i innych miejsc, natomiast wśród plomb z Drohiczyna znany mi jest okaz z kolekcji K. Bołsunowskiego (ryc. 7: 6). Na jednej stronie znajduje się popiersie świętego o kędzierzawych włosach i z brodą (prawdopodobnie Fiodora Tirona), na drugiej sześciokońcowy krzyż²⁴ [Лихачев 1930: 84n., rys. 68–70].

Na plombach znalezionych w Drohiczynie licznie wystąpiła prosta forma krzyża równoramiennego (tzw. greckiego) (A-14, 15, 36, 40; P-3: 4, 5: 5, 18, 20; M-około 50 szt.). Odcisnięto ją kilkoma wariantami stempli. Zarejestrowano tu również plomby, na których omawiany symbol modyfikowano poprzez dodatnie kolistego otoku ciągłego i tzw. perełkowatego, punktów i półksiężyców między ramionami oraz beleczkowatych zakończeń ramion. Rozwinięcie tej symboliki reprezentują formy krzyża maltańskiego, kotwicznego i zbliżonego do jerozolimskiego. Symbol prostego krzyża równoramiennego jest

²³ Pieczęcie te odnoszone są do bliżej nieokreślonego władcy [Янин 1970: 152, 277, tabl. 29: 324 i 325; Макаров, Чернецов 1988: 232, rys. 1: 2].

²⁴ Najbardziej prawdopodobny jest związek tych symboli z nieokreślonym księciem [Макаров, Чернецов 1988: 232, rys. 1: 1–4, 24].

jednym z najczęściej występujących na dnach naczyń; zarejestrowano go także na ceramice z Drohiczyzna [Musianowicz 1969: tabl. III: 9, IV: 1, VIII: 9, IX: 13, XI: 3, XV: 12, 13, XVI: 4, XIX: 3, 11].

Do symboliki krzyża jerozolimskiego nawiązuje przedstawienie równoramiennego krzyża, między ramionami którego zamiast małych krzyży na plombach umieszczono punkty (M-2 szt.). Spotykane marki z dwoma, trzema punktami (P-2: 11; B-9; M-2 szt.), jak plomby z półksiężycami między ramionami krzyża (L-9; P-5: 1, 17; M-23 szt.), wskazują na ewolucyjny charakter tego znaku, rozwijanego przez kolejne pokolenia. Znajduje on analogie na plombach ze Starej Ładogi i Smoleńska, gdzie wystąpił w parze z dwuzębem Rurykowiczów [Перхавко 1996: ris. 2; Сидненко 2003: 193–195, ris. 4]. Wersja z beleczkowatymi zakończeniami, również z punktami między ramionami, prosta forma złożona z pięciu wydzielonych kwadratowych pól oraz krzyż łaciński znajdują się na plombach Światopełka (Michała ?) Izjasławicza (1093–1113).

Pieczenie z przedstawieniem św. Dmitrija jako patrona na jednej stronie i symbolu krzyża na drugiej oraz symbolu krzyża na jednej i trójzębu kotwicznego na drugiej stronie są charakterystyczne dla Izjasława Jarosławicza [Артюхин 2012: 47n., nr 1–6]. Plomba z wyobrażeniem brodatego świętego na jednej i krzyża równoramiennego na drugiej stronie znaleziona została w Czernihowie [Коваленко, Молчанов 1993: 214, rys. 2: 13]. Wśród zabytków z Drohiczyzna brak tego typu zestawu znaków, krzyż grecki natomiast współwystępuje najczęściej z symbolicznym wyobrażeniem twarzy oraz formami dwuzębu Rurykowiczów.

Krzyż o poszerzonych ramionach (maltański) na plombach z Drohiczyzna wystąpił w otoku perełkowym lub bez (rys. 8: 4), wraz z trykwetrem i księżącym dwuzębem formy prostokątnej (A-33; T-5; L-6; B-7, 12, 134, 149, 384, 386, 388; M-24 szt.; P-3: 5, 18, 5: 2, 24). Znak ten znajduje się na rewersie pieczęci, która znaleziona została we wsi Markowce, obw. czernihowski. Wystąpił wraz z symbolem dwuzębu o rozwidlonym trzonie (rys. 8: 3) [Янин 1970: tabl. 1: 3]. Uważa się, że pieczęć należała do Izjasława Jarosławicza [Андрощук 2009; Артюхин 2012: nr 6]. Książę ten kilkakrotnie ratował się ucieczką do Polski (1068 i 1073 r.) przed zagrożeniem ze strony swoich braci w walce o tron kijowski. Zbliżony symbol dwuzębu o rozwidlonym trzonie umieszczony został na okuciu pasa wojownika z bogato wyposażonego grobu z Bodzi, pow. włocławski [Duczko 2016: 146–147, rys. 3.4.20]. Znaleziska przypisywanej mu ołowianej pieczęci dokonano w Kaliszu (św. Dymitr/NMP Orantka) [Wołoszyn 2004: 249–250]. Arkadij A. Mołčanov identyfikuje ten znak jako należący do Rościsława Mścisławicza [Молчанов 2008: tabl. 2]. Symbol krzyża maltańskiego znajduje się na ołowianej zawieszce tarczokowatej znalezionej w Połocku w warstwie datowanej na lata 40.–50. XIII w. [Штыхов 1978: 69, rys. 33: 5]. Znany jest też z den naczyń glinianych pochodzących z cmentarzyska pekunowskiego [Розенфельдт 1997: tabl. 18: 79–80].

Symbol swastyki wystąpił w Drohiczyźnie w parze ze znakiem dwuzębu formy prostokątnej (rys. 8: 6, 8) oraz symbolami krzyża (A-37; T-1, 6-8, 10; B-2, 3, 349; M-5 szt.). Na plombach symbol ten jest stosunkowo częsty i występuje w różnorodnych wariantach (tab. 2). Znak swastyki prawoskrętnej w kolistym otoku umieszczony został na dnie naczyń z osady wschodniej [Musianowicz 1969: tabl. XI: 8]. Lewoskrętna jest charakterystyczna dla znalezisk z Połocka i mogła być symbolem stolicy księstwa połockiego. Wraz z nią występuje znak centralnego punktu i odchodzących promieni zachowany na ołowianym półfabrykacie z odciskami (rys. 8: 7) [por. Алфьоров 2010: 25, il. 11]. Zarówno swastyka lewo-, jak

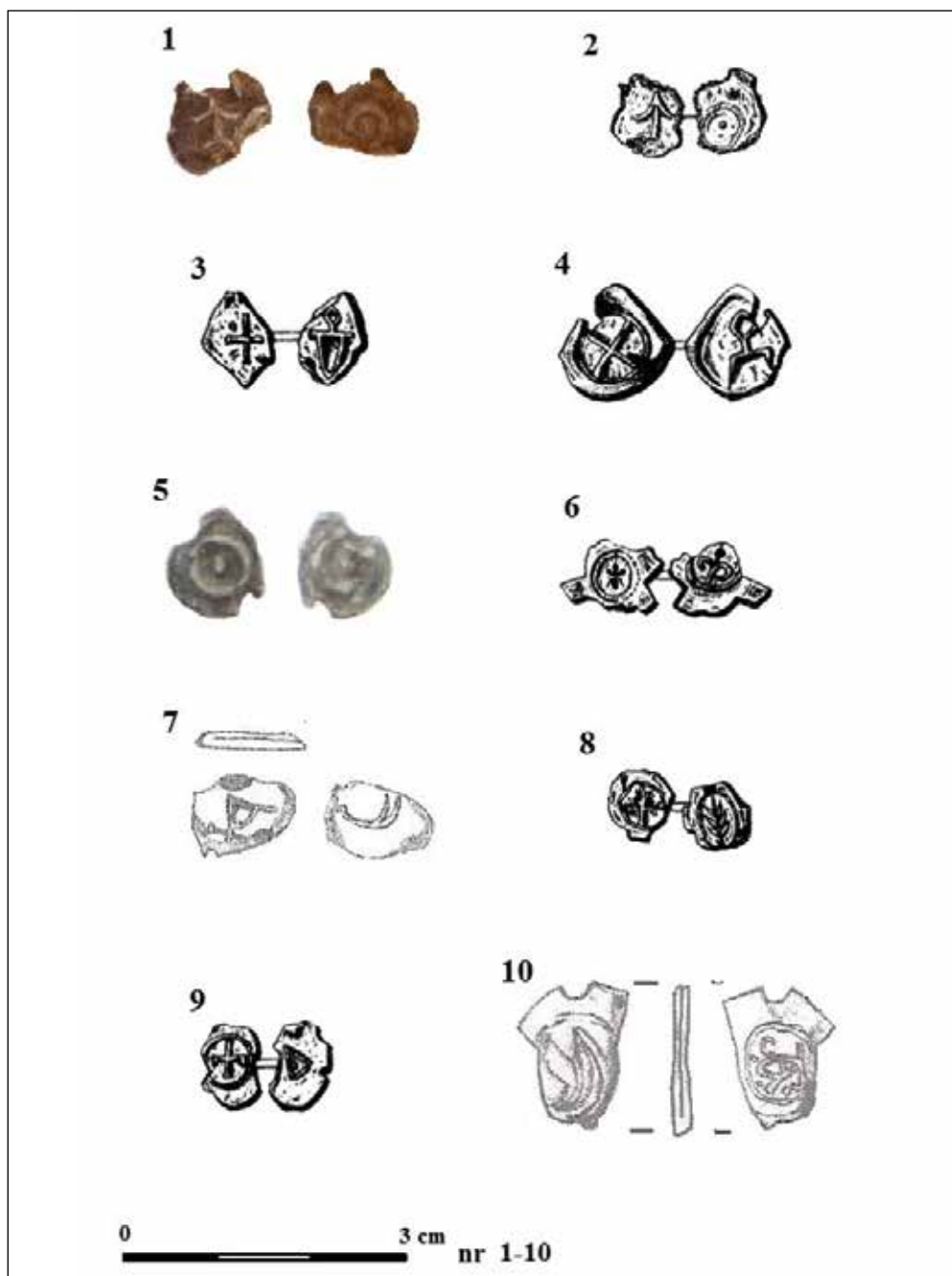
i prawoskrętna jest symbolem szeroko rozpowszechnionym, występującym na dnach naczyń glinianych znalezionych na ziemi połockiej, w Zasławiu (staroruski Izâslav), ale również w innych miejscowościach [Штыхов 1978: ryc. 53: 19; Pankiewicz 2015: ryc. 7: 8]. O znaczeniu tego znaku świadczy umieszczanie go na pierścieniach [Седова 1997: tabl. 59: 37]. Jedną z jego form widoczna jest na odwrotnej stronie metalowej plakietki z Czermna, na której licu umieszczono krzyż o splecionych ramionach – węzeł Salomona (ryc. 8: 9) [Katalog Zabytków 2012: tabl. II.6.2]. Analogie znajduje wśród plomb zgromadzonych w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (M-1 szt.). Pokrewny trykwetr (ryc. 8: 4) (A-42; B-134-136, 481) jest także symbolem szeroko rozpowszechnionym. Znajduje się m.in. na ozdobie tarczowatej, datowanej na XI – początek XII w. [Макарова 1997: tabl. 40: 1].

Symbol trójkąta zbliżony jest do greckiej Δ , dlatego też wyodrębnienie tego znaku jest utrudnione (L-1; B-38, 42). Zarejestrowano go wewnątrz kolistego otoku jednolitego (B-580) i perełkowego (Li-10; B-43, 216), a także w postaci figury przedzielonej na pół (B-826). W Czernihowie znaleziono plombę z punktem w środku trójkąta [Коваленко, Молчанов 1993: 214, ryc. 2: 14].

Znacznie częściej w Drohiczynie występuje symbol koła i jego różnorodne modyfikacje. Wśród znaków opartych na kolistym motywie znajdują się różne formy złożone z punktów, półksiężyców czy z promienistym podziałem wnętrza. Oprócz prostego symbolu obręczy (A-18; P-3: 7?) licznie wystąpił z jednym (A-13, 40; B-41, 48, 106, 113, 439, 747, 752; P-2: 14, 18, 5: 28), dwoma (B-535) lub trzema punktami wewnątrz (B-107A, 380; P-3: 27). Plomba z symbolem pojedynczego punktu wewnątrz koła znaleziona została w Czernihowie [Коваленко, Молчанов 1993: 214, ryc. 2: 15], natomiast układ kilku punktów (B-167, 743; P-2: 22, 24, 3: 11, 4: 3, 14, 21) wystąpił na plombie z Dubny [Петров, Пантелева 2014: 17, nr 35]. Wśród symboli zarejestrowanych na plombach znalezionych w Drohiczynie występuje znak obręczy przedzielonej krzyżem na cztery części (B-15; P-1: 27). Symbolika koła i jego różnorodnych modyfikacji jest bardzo rozpowszechniona przy sygnowaniu ceramiki naczyńowej [Штыхов 1978: 125, ris. 53: 5–7, 10–12; Розенфельдт 1997: tabl. 18: 10, 19–26, 32]. Koło z promienistym podziałem wnętrza na dwa, cztery i więcej pól wystąpiło wśród znaków garncarskich na ceramice z Drohiczyna [Musianowicz 1969: tabl. III: 4, 14, V: 5, 8, 9, VI: 7, 9, 10, IX: 17a, XI: 14, 15, XIX: 16, XXIII: 6, XXXVII: 9]. W ceramice tej zarejestrowano również fragmenty den z kolistą, pierścieniową, niemodyfikowaną marką oraz z jednym centralnym i pięcioma punktami wewnątrz obręczy [Musianowicz 1969: tabl. V: 6, 10, 15, XXXVI: 6].

Symbol prostokąta przedstawiony został w różnych wersjach modyfikacji od prostej (T-16) do złożonej (B-135; P-4: 7(?); M-2 szt.). Wśród znaków na plombach typu drohiczyńskiego jest stosunkowo rzadki. Wystąpił na dnach naczyń z Zasławia, Starej Riazani, Nowogrodu i Kijowa [Розенфельдт 1997: tabl. 18: 87–88, 92]. Symbol prostokąta przedzielonego na pół użyty został na plombie z Lubowa [Bołsunowski 1897: nr 1010]. Częściej rejestrowano występowanie podobnej mu klepsydry, koperty i ich form pokrewnych (B-372, 462, 926; P-3: 29; M-5 szt.), znajdujących również analogie wśród znaków garncarskich [Розенфельдт 1997: tabl. 18: 77–78] oraz na plombach z Ukrainy [Саввов 2004: nr 21].

Do grupy tej zaliczono także symbole półksiężyców i punktów, występujące w układach koncentrycznych. Zidentyfikowano je na kilku plombach w kolistym otoku oraz bez niego (P-3: 11, 27, 4: 3, 4, 14, 21; B-1, 93, 124, 136, 148, 731, 743, 917), przy czym półksiężycy przybierają też układ trykwetru (A-42; B-134, 135, 136, 481). Znalezisko plomby, na powierzchni której

Ryc. 14. Plomby znalezione w Drohiczyń [wg Bołsunowski 1891; Pawlata 2010; fot. L. Pawlata (1, 5)]
 Fig. 14. Seals from Drohiczyń [acc. Bołsunowski 1891; Pawlata 2010; photo by L. Pawlata, 1, 5]

Tabela 4. Znaki na monetach: Włodzimierza Olgerdowicza z 1388 r., Dimitra-Korybuta Olgerdowicza i Fiodora Dimitrowicza [wg Хромова 2010]

Table 4. Signs on coins associated with: Vladimir Olgerdovich (from 1388), Dmitry-Kaributas Olgerdovich and Fyodor Dmitrovich [acc. Хромова 2010]

Grupa	Symbol	Grupa	Symbol	Grupa	Symbol
I.		II.		III.	
IV.		V.		VI.	
VII.		VIII.		IX.	

znajduje się pięć sierpopodobnych łuków na obwodzie, pochodzi z Czernihowa. Datowano ją na XII – połowę XIII w. [Коваленко, Молчанов 1993: 214, rys. 2: 16].

Do symboliki geometrycznej włączono układy promienisto-gwiazdowe (B-16, 25, 44, 201; P-2: 10, 4: 31), które nawiązują do rozetki zaliczonej do znaków specjalnych używanych w symbolice książęcej (rys. 7: 8, 9, 12). Na plombach z Drohiczyzna zarejestrowano symbol ośmioramiennej rozetki (B-25, 201; M-2 szt.) oraz ośmiopromienistej gwiazdy (Li-6, A-44, P-2: 10, 4: 31, B-16, M-2 szt.). Wystąpił tu w parze m.in. ze znakiem asymetrycznej litery T i z wyobrażeniem twarzy osoby świeckiej. Na terytorium dawnej Rusi Kijowskiej rozetka znalazła się na plombach wraz ze znakiem książęcego dwuzębu formy dzwonowatej oraz twarzy księcia (rys. 7: 9, 11). Wyobrażenie rozetki pojawiło się na pieczęci Izjasława Jarosławicza – założyciela dynastii turowo-pińskiej i księcia kijowskiego w latach 1054–1078. Umieszczono ją tu razem z przedstawieniem popiersia patrona chrześnego Dimitra Sołuińskiego, a także z inskrypcją [Янин, Гайдуков 1998: 113; 2001: rys. 1; 2002; Гайдуков, Янин 2007; Михеев 2014: 55]. Znajdujący się na pieczęci jego syna Mściśława Izjasławicza (Fiodora Dimitrijewicza, zm. 1067) krzyż-rozetka jest odziedziczonym po ojcu prototypem symbolu heraldycznego [Макаров, Чернецов 1988: 239; Артюхин 2012: 52]. Występuje na pieczęciach Włodzimierza Monomacha, Izjasława Jarosławicza (Dimitra Georgijewicza), jego synów, bratanków, ojca i pradziadka Światosława w postaci sześć- i ośmioramiennej. Najmłodszym znanym kontynuatorem tradycji był Mściśław (Fiodor) Jurijewicz [Алфьоров 2012: 40n., rys.].

Znak określony jako rysunek skrzyżowanych cepów wydzielono na ceramice z Sudowej Wisni, Połocka i Starej Riazani [Розенфельдт 1997: tabl. 18: 81–82; Гупало 2001: 29, 34, rys. 24]. Umieszczenie go na kamiennej ścianie majackiej fortecy w Chazarii [Нахапетян 1987: ris. 4: 44] wskazuje na tradycje znaku sięgające początków państwowości ruskiej. Wyodrębniono go na plombownicy znalezionej w Nowogrodzie (rys. 4: 2) w warstwie XIII-wiecznej [Гуревич 1981: 98,

rys. 77: 6; Белецкий 2001: 13; Алфёров 2012: 9, rys.], a bardzo podobny zidentyfikowano wśród plomb pochodzących z Drohiczyna (ryc. 4: 3) (A-23, M-14 szt., B-34, 162).

Wiele znaków i symboli nie znajduje bliższego wyjaśnienia (ryc. 14: 1–10). Należy tu wymienić symbol strzały (B-41, 113; P-2: 14), sztyletu (M-1 szt.; B-9, 15), pojedynczej lilii (M-1 szt.), skrzyżowanych lilii (B-18, 19, 197; P-3: 23), kłosa (B-17), łodzi (P-3: 17, 5: 16), podkowy (P-3: 6, 4: 12), nawiązujących do symboli głągolicznych oraz wiele innych nieczytelnych, niezidentyfikowanych lub znanych z odcisków częściowych [por. Pawlata 2010: 168–171]. Wśród przedstawień na plombach ołowianych zarejestrowano szereg znaków nieposiadających analogii w znaleziskach drohiczyńskich. Należy tu wymienić m.in. dzwon, koło sześcioszprychowe [Bołsunowski 1897: nr 1003, 1004], trzy poziome linie w otoku ząbkowanym czy zbliżony do litery Ж na plombach z ziemi lubelskiej, znajdujący podobieństwa wśród znaków garncarskich grodziska Wszczyż [Розенфельдт 1997: tabl. 18: 35]. Znacznie więcej znaków zidentyfikowano na wszystkich zarejestrowanych plombach niż na tych znalezionych w Drohiczynie, co potwierdza, że plomby ołowiane nie pełniły wyłącznej funkcji marek towarowych, którymi pieczętowano towary wysyłane do Europy Środkowej i Zachodniej. Część z nich była w użyciu w okresie poprzedzającym funkcjonowanie komory celnej w Drohiczynie²⁵. Symbole te zostały w następnych wiekach wykorzystane w ukształtowaniu heraldyki szlacheckiej i znajdują swoje odpowiedniki w godłach tarcz herbowych. Wśród znaków na plombach drohiczyńskich są symbole nawiązujące do herbów Juńczyk (odmiana Bołbas), Dybowski, Jałowicki, Jasieniecki, Pszewski, Ułanicki, Waskiewicz i innych. Motyw dwuzębu przetrwał w herbach rodów Ogińskich (Oginiec), Masalskich, Ostrogskich i Zasławskich (Ostrogski).

Część plomb została niewłaściwie zakwalifikowana do typu drohiczyńskiego. Takim znaleziskiem jest zinwentaryzowana przez Karola Bołsunowskiego pod nr 957, która najprawdopodobniej jest nowożytną plombą towarową. Plomba nr 50 ze zbiorów N.P. Avenariususa jest ozdobną ołowianą aplikacją.

Chronologia znaków

Powszechnie uważa się, że większość plomb – z uwagi na miejsce znalezienia – została wytworzona w Drohiczynie w XII–XIII w. Oleksandr Alf'orov ustalił okres ich funkcjonowania w granicach od XI (od panowania Jarosława Mądrygo) do XIV w. Mimo stosunkowo licznego występowania V.L. Ąnin uważał, że one same nie mogą być precyzyjnie datowane, choć ich chronologię umieścił w przedziale XII–XIII w. Na podstawie datowania znaków Rurykowiczów V.B. Perhavko zanotował, że plomby drohiczyńskie były w użyciu od końca XI po третią ćwierć XIII w. Potwierdzają to stratygrafia i datowanie dendrochronologiczne warstw, w których odkryto plomby pochodzące z badań archeologicznych w Nowogrodzie. Podobne ramy ich użytkowania, od XI do XIII w., wyznaczył B.D. Erševskij [Луцицкий 1892: 75n., 102; Ершевский 1978a: 38n.; 1984; Перхавко 1996: 236; Алфёров 2010: 22]. Przeprowadzona analiza znaków książęcych znajdujących się na plombach pochodzących z drohiczyńskiej kolekcji Bołsunowskiego pozwoliła na datowanie plomb od końca XI do XIII w. [Белецкий 1999: 325]. Początek funkcjonowania komory celnej w Drohiczynie i związanych z tym znalezisk plomb ołowianych wiąże się najwcześniej

²⁵ Dotyczy to m.in. plomb z okolic Czerмна.

z powstaniem grodu. Przyjmuje się, że został on wzniesiony przez namiestników Jarosława Mądrego, który otrzymał te ziemie od księcia mazowieckiego za pomoc w walce z Miecławem (Masławem). Nastąpiło to prawdopodobnie po ostatniej wyprawie i pokonaniu Miecława w 1043 r. Potomkowie Izjasława Jarosławicza uważali Drohiczyn za swą własność, jako część ziemi turowskiej. Zdołali utrzymać w swym ręku tylko część ziemi: księstwo grodzieńskie i turowo-pińskie. W 1142 r. gród należący do księstwa kijowskiego przeszedł wraz z wydzieloną ziemią brzesko-drohicką we władanie książąt czernihowskich. Następnie był przekazywany pomiędzy spadkobiercami Monomacha, któremu przypisuje się jeden ze znaków książęcych występujący na plombach. Prawdopodobnie w drugiej połowie XII w. władzę objął Mściśław Izjasławicz, prawnuk Monomacha, a później jego trzej synowie: Włodzimierz, Światosław i Roman Mściśławicz, protoplasta rodu książąt halicko-włodzimierskich. Według Vasilii Tatišceva w tym okresie bój o Drohiczyn toczyli Wasylko grodzieński i Włodzimerek miński [Перхавко 2006: 247, 287; Łatyszonek 2013: 49].

Okres funkcjonowania plomb w Drohiczynie został zakończony przez najazd wojewody grodzieńskiego Trojdena w 1274 r., w wyniku którego wymordowana została cała społeczność miasta. Jej miejsce zajęli osadnicy litewscy, a komora celna, która znalazła się w granicach księstwa litewskiego, najprawdopodobniej zmieniła formę działania.

W tym miejscu należy podkreślić brak nowszego opracowania grodu drohiczyńskiego, które uwzględniałoby wyniki badań archeologicznych prowadzonych od lat 80. XX w. Brak datowania dendrochronologicznego warstw osadniczych i powiązania z chronologią materiału zabytkowego uzyskaną metodami wspomagającymi (termoluminescencyjna, typologiczna i inne) uniemożliwia precyzyjne odtworzenie faz rozwoju i powiązanie z historycznymi wydarzeniami znanymi z przekazów źródłowych [por. Jusupović 2007: 18n.].

Ogromne znaczenie plomb drohiczyńskich do precyzyjnego datowania określa krótki okres ich funkcjonowania, porównywalny do sygnowanych monet kruszcowych. Pierwszorzędną rolę dla określenia chronologii plomb mają występujące na nich znaki rodowe Rurykowiczów, charakteryzujące się mnogością form i odmian, z których każda przynależy jednemu przedstawicielowi panującego rodu. Znajdują się one na 25–37% plomb typu drohiczyńskiego [Рыбаков 1940: 245; Musianowicz 1957: tabl. XLVI; Перхавко 2006: 242n.].

Funkcjonowanie plomb typu drohiczyńskiego zasadniczo nie przekracza okresu przedmongolskiego [Ершевский 1978a: 38n.; 1985: 40n.; Лысенко 1985: 384; Перхавко 2006: 247]. Poza strefą wpływów Złotej Ordy plomby i znaki książęce istniały jednak dłużej, o czym świadczy datowanie znalezisk z Moskwy (XIV–XV w.) [Перхавко 2006: 247]. Symbole władztwa czernihowskiej linii Rurykowiczów przetrwały do XIV w., kiedy to używane były do sygnowania monet złotoordyjskich [Беспалов 2012: 130, гл. 1g, przyp. 14].

Zintensyfikowanie prac nad identyfikacją i personalizacją znaków otwiera możliwości wykorzystania plomb do datowania warstw i zabytków im towarzyszących. Określenie chronologii poszczególnych egzemplarzy staje się możliwe nie tylko na podstawie identyfikacji władców z ich znakami książęcymi występującymi na plombach, ale również symboli im towarzyszących. Analiza kierunku rozwoju znaków towarzyszących, od wersji prostych do rozwiniętych lub zdegradowanych, pozwoli na określenie względnej chronologii na podstawie samej stylistyki znaków. Mam nadzieję, że dokonana powyżej próba identyfikacji i wyjaśnienia znaczenia ołowianych znaków przyczyni się do ich zrozumienia i stworzenia podstaw klasyfikacji symboliki własnościowej zamieszczonej na plombach typu drohiczyńskiego.

Literatura

Adamczyk J.

- 2004 *Placidła w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja*, Warszawa.

Bołsunowski K.

- 1891 *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczyne. Studium sfragistyczne*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 1(7), R. 3, 146–151.
- 1891a *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczyne. Studium sfragistyczne*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 2(8), R. 3, 181–185.
- 1895 *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu pod Drohiczyne. Studium sfragistyczne*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 4(26), R. 7, 371–383.
- 1896 *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu pod Drohiczyne. Studium sfragistyczne*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 1(27), R. 8, 15–20.
- 1897 *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znalezione w Lubowie przy Starej Riazani i na wyspie Kamienowaty*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 1–2(31–32), R. 9, 229–233.
- 1902 *Znaki symboliczne na ołowiu (plomby)*, Światowit 4, 54–72.
- 1904 *Znaki symboliczne na ołowiu (plomby)*, Światowit 5, 94–109.

Bursche A.

- 2014 *Monety rzymskie w Danii. Kontekst archeologiczny i wykrywacze metali*, Wiadomości Numizmatyczne 58, 239–257.

Duczek W.

- 2016 *Status i magia. Ozdoby elit z Bodzi*, [w:] A. Buko (red.), *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków Państwa Polskiego*, Warszawa, 131–151.

Hanc-Maikowa E.

- 1988 *Plomby drohiczyńskie ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Numizmatyczna i Konserwatorska 8, 49–66.

Jodkowski J.

- 1907 *Nieco o zabytkach przeddziejowych w Drohiczyne nad Bugiem*, Światowit 8, 69–72.
- 1948 *Pieczęcie ruskie z XI–XII w. znalezione w Grodnie i Drohiczyne*, Przegląd Historyczny 37, 153–180.

Jusupović A.

- 2007 *Tak zwany „Latopis Połocki” w przekazie Wasilja Tatišceva. Rola Drohiczyne w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku*, Studia Źródłoznawcze, 45, 15–32.

Katalog zabytków

- 2012 *Katalog zabytków. Część I: skarby, pieczęcie i plomby*, [w:] J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, 448–508.

Lewicki T.

- 1956 *Znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe płomby ołowiane znalezione w tej miejscowości*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 2, R. 4, 289–297.

Liwoch R.

- 2013 *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, Materiały Archeologiczne 39, 7–31.
2013a *Płomby z Drohiczyzna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, Археологія і Давня Історія України 11, 105–113.
2015 *Płomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum Archeologicznym*, Materiały Archeologiczne 40, 237–244.

Mierosławski M., Pela W.

- 1989 *Pułtusk w świetle odkryć archeologicznych*, Pułtusk.

Musianowicz K.

- 1955 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne 22(3–4), 332–346.
1956 *Badania wykopaliskowe w roku 1955 w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne 23(4), 285–299.
1957 *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne 24(4), 285–298.
1969 *Drohiczyzn we wczesnym średniowieczu*, Materiały Wczesnośredniowieczne 6, 7–235.
1982 *Drohiczyzn od VI do XIII wieku*, Białystok.

Musianowicz K., Miśkiewicz M., Walicka E.

- 1957 *Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 r. na osadzie podgrodowej w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Archeologiczne 24(4), 337–350.

Musin A.

- 2012 *Na szlakach przeszłości: płomby typu drohiczyńskiego i średniowieczne granice*, [w:] J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, 257–279.

Pankiewicz A.

- 2015 *Ceramika naczyniowa z wykopu IIIF na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, [w:] A. Limisiewicz, A. Pankiewicz (red.), *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. św. Idziego*, Wrocław, 187–220 (In pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne 1).

Pastuszka W.

- 2012 *Grudusk – niezwykła podróż do średniowiecznego grodu*, <http://archeowiesci.pl/2011/03/27/grudusk>.

Pawlata L.

- 1993 *Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kochańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczyźnie*, Rocznik Białostocki 18, 191–218.
2010 *Płomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. podlaskiego*, Podlaskie Zeszyty Archeologiczne 6, 151–184.

- 2014 *Problematyka badań nad powstaniem i organizacją przestrzeni miejskiej średniowiecznego Drohiczyzna*, [w:] M. Zalewski, M. Zemło (red.), *Małe Miasta. Perspektywa archeologiczna*, Lublin–Supraśl, 23–78.
- Pietkiewicz K.**
- 2015 *Paleografia ruska*, Warszawa.
- Piotrowski M., Kępka M., Żuchowska M.**
- 2009 *Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, Lublin, 83–138 (Skarby z Przeszłości 10).
- Piotrowski M., Wołoszyn M.**
- 2012 *Czermno/Cherven – archaeological investigation of an early rus' medieval town in eastern Poland in 2010–2011. A preliminary report*, [w:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, t. 1, v. 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 359–390.
- 2012a *Czermno (Czerwień) – badania w latach 2010–2011*, [w:] J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, 185–192.
- Poppe A.**
- 1980 *Pieczęć ruska z Kruszwicy*, *Slavia Antiqua* 26(1979), 121–126.
- Pranke P.**
- 2016 *Magia, wiara, ekonomia – handel dalekosiężny w okresie od X–XII wieku na terenie Eurpy Środkowej, Środkowo-Wschodniej i Północnej*, Toruń.
- Rintchen B.**
- 1954 *Les signes de propriete chez les Mongols*, *Archiv Orientalni* 22(2), Praha, 467–473.
- Siemianowska E.**
- 2010 *Odciski, płytki, ołowianki, plomby, czyli Bołsunowskiego i innych rozterki nad „sfinksem sfragistyki”*, [w:] P. Kucypera, S. Wadyl (red.), *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, Toruń, 63–88.
- Spruta J.**
- 2008 *Ikona Matki Bożej Oranty*, *Salwatoris Mater* 10, 173–183.
- Stieda L.**
- 1894 *Über die Plomben von Drobitschin*, in: *Festschrift zur ferier des fünfzigjährigen Bestehens der Altertumsgesellschaft „Prussia” in Königsberg, Königsberg*, 17–31.
- Wołoszyn M.**
- 2004 *Zabytki pochodzenia wschodniego we wczesnośredniowiecznej Polsce – wędrówka ludzi, rzeczy, czy idei?*, [w:] S. Moździoch (red.), *Wędrówka rzeczy i idei w średniowieczu*, Wrocław, 225–242 (Spotkania Bytomskie 5).
- 2013 *Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań*, [w:] T. Sawicki (red.), *Studia nad dawną Polską* 3, Gniezno, 85–116.

Wołoszyn M., Bochnak A.

- 2016 *Plomby typu drohiczyńskiego w świetle najnowszych badań*, Материалы и достижения в археологии Прикарпатья и Волыни 20, 349–356.

Wołoszyn M., Florkiewicz I., Garbacz-Klempka A.

- 2016 *The „Sphinx of Slav Sigillography” – Dorogichin Seals from Czeremo in their East European Context (a preliminary report)*, [w:] F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (red.), *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes*, Langenweissbach II, 257–273.

Wołoszyn M., Nosek E.M., Stepiński J., Rafalska-Łasocha A., Łasocha W., Bielańska E.

- 2015 *The Seals from Czeremo (Cherven Town, Eastern Poland) – chemical Analysis and metallurgical Examination*, *Archeologia Polski* 60, 123–152.

Алфёров О. (Алфёров А.)

- 2010 *Рубежи, рёбра, сорочьи лапки, крюки... Торговые пломбы Киевской Руси*, *Антиквар* 11(48), Київ, 22–25.
- 2011 *Пломби дрогичинского типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації*, *Сфрагістичний Щорічник* 1, 189–207.
- 2012 *Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)*, *Сфрагістичний Щорічник* 2, *Князівська сфрагістика і геральдика*, Київ, 5–74.
- 2013 *Жіночі печатки Київської Русі*, [w:] Г.В. Боряк (red.), *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць* 22–23, Київ, 488–502.

Андрощук Ф.

- 2009 *Святошина печать*, *Ruthenica* 9, 131–137.

Анохин В.А.

- 2012 *Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X–XIII вв.)*, Киев.

Авенариус Н.П. (Авенариусъ Н.П.; Авенариус Н.П.; Авенариусъ Н.П.)

- 1890 *Дрогичин Надбужский и его древности*, [w:] *Материалы по Археологии России* 4, *Древности Северо-Западного Края* I, v. 1. Санкт Петербург, 1–42.
- 1891 *(Отчет)*, [w:] *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882–1888 годы, Докладъ о действияхъ Императорской Археологической Комиссии за 1886 годъ*, Санкт Петербург, CLIX, Архив Академии Гистории Материальной Культуры ў Ленинграде 55.
- 1891a *(Отчетъ)*, [w:] *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882–1888 годы, Докладъ о действияхъ Императорской Археологической Комиссии за 1888 годъ*, Санкт Петербург, CCCXX–CCCXXVIII, Архив Академии Гистории Материальной Культуры ў Ленинграде 13.
- 1892 *Несколько словъ о дрогичинскихъ пломбахъ*, *Записки императорского Русского археологического общества*. Новая серия 6, v. 1–2, Санкт Петербург, 279–288.
- 1893 *Список вещей, размытыхъ Зап. Бугомъ въ Дрогичинъ Бельскаго уезда Гродненской губернии въ 1891–1893 г.г., Каталогъ предметовъ, доставленныхъ на археологическую выставку при IX Археологическомъ съезде в Вильне в 1893 году*, Вильна, 69–70.

- 1894 *(korespondencja)*, Древности. Труды Московского Археологического Общества XV, Москва, 66.
- 1897 *Еще несколько словъ о дрогичинскихъ пломбахъ*, Труды IX Археологического Съезда в Вильне 2, Москва, 325–328.

Артюхін О.

- 2012 *Печатка Мстислава Ізяславича (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)*, Сфрагістичний Щорічник 3, 47–52.

Болсуновский К.В.

- 1893 *Изъ коллекции Болсуновскаго. Прибавление къ каталогу выставки при IX археологическомъ сезде, Вильня.*
- 1894 *Дрогичинские пломбы*, ч. 1, Киев.
- 1899 *Каталог предметов выставленных в университете св. Владимира во время Русского археологического съезда в Киеве. Витрина А. Привесные печати и пломбы*, Киев, 4–10.
- 1899а *Свинцовыя пластинки (пломбы) съ условными знаками церковныхъ праздников*, Киев.

Белецкий С.В.

- 1986 *Домонгольские княжеские печати из Пскова*, [w:] *Земля Псковская, древняя и социалистическая: Краткие тез. докл. Всероссийская нумизматическая конференция: к научно-практич. конф., посвящ. XXVII съезду КПСС и 110-й годовщине музея-заповедника, Псков*, 40–42.
- 1999 *Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К.В. Болсуновского)*, *Stratum Plus* 6: *Время денег*, Санкт-Петербург, 288–330.
- 2000 *Знаки Рюриковичей. Часть первая: X–XI вв.*, *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада* 2, Санкт-Петербург, 103–104.
- 2001 *Знаки Рюриковичей. Часть вторая: Знаки XII–XIII вв. На памятниках сфрагистики (материалы к своду)*, *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада* 3, Санкт-Петербург, 3–187.
- 2002 *Лично-родовые знаки князей-Рюриковичей на металлических подвесках XI в.*, *Ruthenica* 1, Київ, 134–151.
- 2002а *Знаки Рюриковичей. Часть вторая: XII–XIII вв. На памятниках сфрагистики (материалы к своду)*, [w:] *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада*, Санкт-Петербург.
- 2003 *Сфрагистика*, [w:] М.М. Кром (red.), *Специальные исторические дисциплины*, Санкт-Петербург, 248–367.
- 2004 *Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков*, [w:] Д.А. Мачинский (red.), *Ладога и Глеб Лебедев. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. Старая Ладога*, 21–23 декабря 2003, Санкт-Петербург, 243–319.
- 2006 *Еще раз о геральдическом перстне из Твери*, [w:] *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*, Санкт-Петербург, 58.
- 2007 *Еще раз о „знаках Рюриковичей” и древнейшей русской геральдике*, [w:] Е.А. Мельникова et al. (red.), *Восточная Европа в древности и средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича*

- Пашиуте*. Москва, 16–18 апреля 2007 г. Материалы конференции, Москва, 15–20.
- 2012 *Древнейшая геральдика Руси*, [w:] Д.С. Лихачев, О.В. Творогов (red.), *Повесть временных лет*, Санкт-Петербург, 431–506.
- 2013 *Княжеские знаки на новгородских деревянных цилиндрах*. рхеологияиистория Пскова и Псковской земли. Материалы 58-го заседания (17–19 апреля 2012 г.) Москва, Псков, 257–264.
- Белецкий С.В., Крымов Е.Ю.**
- 1990 *Памятник иактовой сфрагистики из древнерусской Дубны*, Советская Археология 3, 233–246.
- Белецкий С.В., Петренко В.П.**
- 1994 *Печати ипломбыиз Старой Ладogi: Свод*, [w:] Новые источники по археологии Северо-Запада, Санкт-Петербург, 184–283.
- Беспалов Р.А.**
- 2012 *Черниговский трезубец на вислых печатях XII ве каи клеймение им монет в 1370-хгодах*, [w:] А.Н. Наумов (red.), *Куликовская битва в истории России 2*, Государственный музей-заповедник Куликовополе, Тула, 129–147.
- Войтович Л.**
- 2006 *Княжа доба: портрети еліти*, Біла Церква.
- Вуйцик В.**
- 1996 *Графіті XII-XV століть церкви Святого Пантелеємона в Галичі*, Записки Наукового товариства імені Шевченка ССХХХ, Львів, 189–194, Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.
- Гайдуков П.Г., Олейников О.М.**
- 2012 *Новгородский буллотирий XIV в.*, [w:] *Новгород и Новгородская земля: История и археология. Материалы научной конференции 26*, Великий Новгород.
- 2012а *Новгородский буллотирий XIV в.*, <http://russianchange.narod.ru>.
- Гайдуков П.Г., Эммерик Х.**
- 2000 *Западноевропейская свинцовая плomba с изображением святого Вольфганга из Новгорода*, [w:] В.Л. Янин (red.), *Новгород и Новгородская Земля. История и археология. Материалы научной конференции по археологии СССР 14*, Новгород, 1–4.
- Гайдуков П.Г., Янин В.Л.**
- 2007 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2007 гг.*, <http://www.siegel.ru>.
- 2010 *Матрица печати новгородского владычного наместника XIV в.с Новгородского городища*, [w:] *Диалог культур и народов средневековой Европы: К 60-летию Е.Н. Носова*, Санкт-Петербург, 62–65.
- Гупало В.Д.**
- 2001 *Раннесредневековые гончарные клейма*, Российская Археология 1, 27–36.
- Гуревич Ф.Д.**
- 1981 *Древний Новогрудок (посад – окольный город)*, Ленинград.

Демидова Н.Ф.

- 1970 *Русские таможенные печати XVII–XVIII веков*, [w:] *Аграрная история Европейского Севера СССР*, Вологда, 171–195.

Демедюк С.

- 2015 *Князівські печатки з шацького городища, що в урочищі Сад, Шацький край*, 7 березня 2015, http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=685:2015-03-16-18-31-43&catid=108:zmi&Itemid=179.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.

- 1966 *Древньюоруське місто Воїнь*, Київ.

Ершевский Б.Д.

- 1978 *Древнейшие печати новгородских посадников (1096–1117 гг.)*, Советская Археология 2, 240–248.
- 1978а *Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII – начала XIII в. с изображением княжеских знаков*, Вспомогательные исторические дисциплины 10, Ленинград, 38–55.
- 1984 *Классификация, типология, хронология дрогичинских пломб*, Археология и история Псковской земли. Тезисы докладов научно-практической конференции, Заседания 10–12, Псковский государственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, Псков, 49–51.
- 1985 *Дрогичинские пломбы. Классификация, типология, хронология (по материалам собрания Н. П. Лихачева)*, [w:] В.А. Шишкин (red.), *Вспомогательные исторические дисциплины* 17, Ленинград, 36–57.
- 1993 *Дрогичинские пломбы в исследованиях К.В. Болсуновского*, [w:] *Старожитності Півдонної Русі*, Чернігов.
- 1997 *Материалы археологии Дрогичине на реке Западный Буг в письмах 80–90х годов XIX в. Н.П. Авенариуса к Д.Н. Самоквасову* (По документам отдела письменных источников ГИМа). Материалы научной конференции Новгород 28–30 января 1997 г. Вып. 11, История и археология. Новгород и Новгородская земля, Новгород, 382–392.
- 1998 *Историография дрогичинских пломб (Вторая пол. XIX в. – нач. XX в.)*, Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Общество, экономика, культура и искусство, Москва, 215–223.
- 2001 *Дрогичинский пломбы в исследованиях А.В. Орешникова и Н.П. Лихачева*, Материалы научной конференции «Прошлое Новгорода и Новгородской земли, В. Новгород,

Залесская В.Н.

- 2005 *Болгарский амулет из собрания Н.П. Лихачева*, [w:] В.И. Плешков (red.), *Вспомогательные исторические дисциплины* 29, 155–159.

Захаров С.Д.

- 2005 *Свинцовые пломбы Белоозера*, [w:] Н.А. Макаров, А.В. Чернецов (red.), *Русь в IX–XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга*, Москва, 20–63.

Иванченко Л.І.

- 2016 *Прикраси з розкопок літописного Возв'язля, Археологія і Давня Історія України* 16(3), 77–81.

Кирпичников А.Н., Белецкий С.В.

- 2006 *Памятники древнерусской сфрагистики из раскопок Земляного городища в Старой Ладоге в 2006 г., [w:] Санкт-Петербургский международный летний культурно-исторический университет. Реформы в России. XVI – начало XX в., Санкт-Петербург.*

Книш Я.

- 2010 *Sigillum Leonis, [w:] І.Я. Дмитрович (red.), Княжа доба: історія і культура, Львів, 257–267 (Збірник наукових праць 3).*

Коваленко В.П., Молчанов А.А.

- 1993 *Древнерусские сфрагистические памятники домонгольского времени из Чернигова, Российская Археология* 4.

Лавыш К.А.

- 2009 *Мотив птиц в изделиях художественного ремесла XII–XIII вв., найденных на территории Белоруссии, Археологические Вести* 16, Санкт-Петербург, 197–205.

Лапшин В.А.

- 2009 *Тверь в XIII–XV вв. (по материалам раскопок 1993–1997 гг.), Санкт-Петербург.*

Леопардов Н.А. (Леопардаў Н.А.)

- 1890 *По поводу дрогичинских находок, [w:] Сборникъ снимковъ съ предметов древности, находящихся въ частныхъ рукахъ, в. I, Киев, 90.*
1891 *О печати царева мужа (По поводу дрогичинских пломб), [w:] Сборникъ снимковъ съ предметов древности, находящихся въ частныхъ рукахъ, s. 2, в. 1, Киев, 19–24.*

Лесман Ю.М.

- 1990 *Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.), Материалы по археологии Новгорода* 1988, Москва, 29–98.

Лихачев Н.П.

- 1928 *Сфрагистический альбом, Рукописный архив Института Истории Материальной Культуры ПАН, f. 35. op. 2, nr 444, (maszynopis), Санкт-Петербург.*
1928а *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, в. 1. Труды музея палеографии I, Ленинград.*
1930 *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Труды музея палеографии, в. 2, Ленинград, 57–91.*

Лучицкий И.В.

- 1892 *По поводу „дрогичинских древностей”. Заметка к истории торговых сношений Ганзы с северо-западной и южной Русью, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца* 6, Киев, 73–106.

Лысенко П.Ф.

- 1985 *Брестъе, Минск.*

Макарова Т.И.

- 1988 *Перстни с геральдическими эмблемами из киевского клада*, [w:] Б.А. Тимошук (red.), *Древности славян и Руси*, Москва, 241–247.
- 1997 *Парадный женский убор*, [w:] Б.А. Колчин, Т.И. Макарова (red.), *Древняя Русь. Быт и культура*, Москва, 49–55.

Макаров Н.А., Чернецов А.В.

- 1988 *Сфрагистические материалы из Белоозера*, [w:] Б.А. Тимошук (red.), *Древности славян и Руси*, Москва, 230–241.

Махновец Л.Є.

- 1989 *Літопис Русский*, Киев, <http://litopys.org.ua/litop/lit23.htm>.

Медынцева А.А.

- 1997 *Эпиграфика, писала, (стили) и церы*, [w:] Б.А. Колчин, Т.И. Макарова (red.), *Древняя Русь. Быт и культура*, Москва, 140–152.

Михеев С.М.

- 2014 *К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей*, *Древняя Русь. Вопросы Медиевистики* 4(58), 45–63.

Молчанов А.А.

- 2008 *Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения*, [w:] Е.А. Мельникова (red.), *Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность*, Москва, 250–269.
- 2012 *Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика*, [w:] Н.А. Макаров (red.), *Русь в IX–X веках. Археологическая панорама*, Москва, 436–447.

Нахапетян В.Е.

- 1987 *Знаки строителей на камнях маяцкого городища*, *Советская Археология* 3, 91–105.

Нечитайло В.В.

- 2012 *Каталог древнерусских печатей 10–13вв*, Том 1, Киев.
- 2013 *Каталог древнерусских печатей 10–13вв*, Том 2, Киев.

Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В.

- 2011 *Атрибуція княжого знаку-графіті в північній внутрішній галереї Софії Київської*, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць 19, Київ, 136–145.

Носов Е.Н.

- 1990 *Новгородское (Рюриково) городище*, Ленинград.

Носов Е.Н., Плохов А.В.

- 2002 *Некоторые сфрагистические находки 1985–1988 гг. с Рюрикова городища*, [w:] А.Н. Кирпичников et al. (red.), *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*, Санкт-Петербург.

Носов Е.Н., Горюнова В.М., Плохов А.В.

- 2005 *Городище под Новгородом и поселения северного Приильменья (Новые материалы и исследования)*, Санкт-Петербург.

Орешников А.В.

- 1930 *Классификация древнейших русских монет по родовым знакам*, *Известия Академи Наук СССР VII(2)*, 109–112.

Пастернак Я.

1944 *Старий Галич, Львів-Краків.*

Перхавко В.Б.

1996 *Распространение пломб дрогичинского типа, [w:] А.П. Новосельцев et al. (red.), Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике, Москва, 211–247.*

2006 *Торговый мир средневековой Руси, Москва.*

Петровъ Н.И.

1897 *Указатель Церковно-археологического музея при Кіевской Духовной Академіи. Второе изданіе, Кіевъ.*

Петров Ф.Н., Пантелеева Л.В.

2014 *Свинцовые пломбы древнерусской Дубны, Дубна.*

Покровскій Ф.В.

1895 *Археологическая карта Гродненской губерніи, Вильна.*

Раппапорт П.А.

1985 *Строительные аартели древней Руси и их заказчики, Советская Археология 4, 80–89.*

Розенфельдт Р.Л.

1997 *Керамика, [w:] Б.А. Колчин, Т.И. Макарова (red.), Древняя Русь. Быт и культура, Москва, 22–27.*

Рыбаков Б.А.

1940 *Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XI вв., Советская Археология 6, 227–257.*

1948 *Ремесло древней Руси, Москва.*

1988 *Язычество древней Руси, Москва.*

Саввов Р.В.

2004 *Древнерусские вислые печати, <http://russianchange.narod.ru>.*

Седова М.В.

1981 *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.), Москва.*

1997 *Украшения из меди и сплавов, [w:] Б.А. Колчин, Т.И. Макарова (red.), Древняя Русь. Быт и культура, Москва, 63–78.*

Сидненко Д.А.

2003 *Новые находки сфрагистических памятников в Смоленске, [w:] Одинадцатая Всероссийская нумизматическая конференция: Санкт-Петербург, 14–18 апреля 2003 г., Санкт-Петербург, 192–195.*

Соболева Н.А.

2006 *Очерки истории российской символики: От тамги до символов государственного суверенитета, http://thelib.ru/books/nadezhda_aleksandrova_soboleva/.*

Спицын А.А.

1927 *Разведка памятников материальной культуры, Ленинград.*

Станюкович А.К., Авдеев А.Г.

2007 *Неизвестные памятники русской сфрагистики. Прикладные печати-матрицы XIII–XVIII веков из частных собраний, Москва.*

Торопова Е.В., Торопов С.Е., Самойлов К.Г., Доброва О.П., Фролова Е.Е.

- 2007 *Археологические исследования 2006 года на пятницком раскопе в Старой Руссе*, [w:] В.Л. Янин (red.), *История и археология Новгорода, Новгородский государственный объединенный музей-заповедник*, v. 21 (*Материалы научной конференции*), Новгород.

Тышкевич К.П.

- 1865 *Свинцовые оттиски, найденные в реке Буге у Дрогичина*, [w:] *Древности. Труды Московского археологического общества* 1, v. 2, Москва, 115–122.

Хромова І.

- 2007 *До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів*, [w:] Г.В. Боряк (red.), *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, *Збірка наукових праць* 15, Київ, 304–315.
- 2010 *Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича*, *Український історичний збірник* 13, 22–43.

Чернов А.В.

- 1980 *Два перстня-печати из Старой Рязани*, [w:] *Памятники культуры: Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология*, Ленинград.

Шاپовалов Г.И.

- 1997 *О символе „якорь-крест”*, *Византийский временник* 57, 204–210.

Штыхов Г.В.

- 1978 *Древний Полоцк*, Минск.

Янин В.Л.

- 1953 *Печати из новгородских раскопок 1951 г.*, *Советская Археология* 7, 381.
- 1956 *Княжеские знаки суздальских Рюриковичей*, *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры* 64, Москва, 3–16.
- 1970 *Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Том 1. Печати X – начала XIII в.*, Москва.
- 2008 *Очерки истории средневекового Новгорода*, Новгород.

Янин В.Л., Гайдуков П.Г.

- 1998 *Актовые печати древней Руси X–XV вв. III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг.*, Москва.
- 2000 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 1998–1999 гг.*, <http://russianchange.narod.ru>.
- 2002 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г.*, <http://russian-change.narod.ru>.
- 2003 *Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2002 г.*, <http://russian-change.narod.ru>.

Янин В.Л., Зализняк А.А.

- 2000 *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг) Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование*, Москва.

Юрковский О.

- 2010 *Дрогичинские пломбы (размышления о назначении)*, *Домонгол* 1, 177–182.

Lech Pawlata

SEALS OF DROHICZYN TYPE – SCOPE OF RESEARCH

Summary

Seals of Drohiczyn type are pieces of lead with impressions of convex symbols of ownership, which secured goods and tribute for princes. These symbols are often worn down and legible only partially. Details of drawings were extremely simplified. These seals were common in the territory ruled over by the princedoms of Kievan Rus (fig. 1). They were discovered in 1864. Since then, the history of research on these objects has been repeatedly discussed, together with diverse interpretations concerning their functions. The heraldic symbolism of the Rurik princes raised particular interest. Much less attention was paid to the analysis of their structure and explanation of the meanings and origin of other characters.

The half-product for the manufacture of seals were lead discs made by molding, small lead sheets folded in half as well as waste lead and other available lead pieces (fig. 2). Outlines made by engravers on the matrices of sealing pliers display a number of repeated traits (fig. 3). Sealing pliers, whose design was based on the Byzantine ones, had metal matrices. The practice of impressing ownership symbols continued in the territory of Rus in the following centuries (fig. 4, 5).

Rather unspectacular appearance and apparently random shape of lead seals hindered attempts at their classification. The group of symbols associated with princes, which have partially been identified, were distinguished among letter (fig. 11, 12), zoo- and anthropomorphic (fig. 6, 10) as well as geometric and symbolic (fig. 7-9, 13, 14) characters. They are found together with *i.a.*: other signs connected with princes, letter symbols, images of saints, martyrs and other pictures. In comparison with related objects – lead seals, the descriptions and letter inscriptions were replaced with letters and pictograms, which, due to their small dimensions, could not hold a developed descriptive part. The symbols found on seals are also featured on other contemporaneous objects. Identification and explanation of the symbolism is of high importance for classification and establishing of the chronology of particular specimens. Seals of Drohiczyn type constitute a part of the group of sphragistic artefacts, together with related objects, *i.e.* lead seals.